اسلام موجوده دور ۾

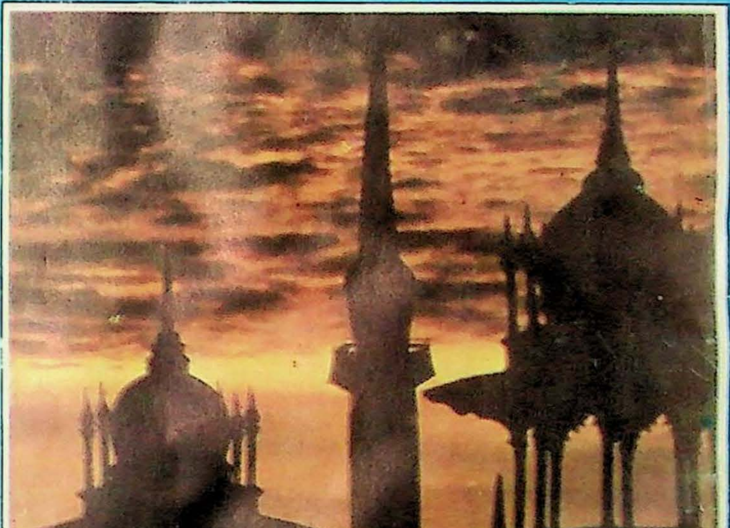

سيد ابوالاعليٰ مودودي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسلام

ءَ

موجوده دور ۾

ا - ب - ج

سيد ابوالاعلىٰ مودوديؒ

RESEARCH LIBRARY
INSTITUTE OF SINDHOLOGY
UNI: OF SINDH. JAMSHORO

مجلس دعوت اسلام صوبه سنڌ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪتاب جو نالو ———— اسلام موجوده دور ۾

مصنف ———— سيد ابوالاعليٰ مودوديؒ

تعداد ———— ١٠٠٠٠

سن اشاعت ———— جولاءِ ١٩٨٨ع

ڇاپيندڙ ———— ينائي پرنٽنگ پريس
لطيف آباد ۴ حيدرآباد

ڇپائيندڙ ———— مجلس دعوت اسلام
صوبه سنڌ

ملڻ جو پتو ———— ٨/١١ يونٽ نمبر 7/٤
لطيف آباد حيدرآباد

قيمت .. ١٤.٢٥ روپيه

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بسم الله الرّحمٰن الرّحيم ۞

نحمدہٗ ونصلي علیٰ رسوله الکريم

اسلام موجوده دور ۾

(هي تقرير اڳ ۾ راولپنڊي ۾ (I dont agree club) جي دعوت تي ۽ يونيورسٽي ڪراچي ۾ اسلامي جمعيت طلبه ڪراچي جي ميڙ ۱۹۶۲ ۾ ڪيو ويو.)

اسلام ٽو- ڊي (Islam today) کي جيڪڏهن ان جي انگريزي معنيٰ ۾ ورتو وڃي يعني انهيءَ مفهوم ۾ جنهن ۾ مغرب وارا انهيءَ لفظ کي استعمال ڪندا آهن ته اهو ذري گهٽ ”اڄوڪا مسلمان“ جو هم معنيٰ آهي. مغرب وارا ”اسلام“ ۽ ”مسلمان“ کي اهڙو ته هڪ ٻئي سان منجهائي ڇڏيندا آهن جو جتي هنن کي ”مسلمان“ چوڻو هوندو آهي اتي هو ”اسلام“ چوندا آهن ۽ جتي اسلام چوڻو هوندو آهي اتي مسلمان چئي ويندا آهن. انهيءَ ڪري اڳ ۾ ته

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اها غلط وهمي دل مان ڪڍي ڇڏيو ته ”اسلام ته ديُ لفظن جي معنيٰ مسلمانن جي موجوده حالت جي آهي. ان کان پوءِ پيو مفهوم جيڪو ”اسلام ته ديُ“ لفظ ٻڌي ذهن ۾ اچي ٿو، سو آهي“ اڄ جو اسلام“ ـ انهيءَ معنيٰ جي لحاظ کان هي عنوان بالڪل بي معنيٰ ٿي پوي ٿو، ڇاڪاڻ ته اسلام جي لاءِ اڄ ۽ ڪالهه جي ڪا به معنيٰ ڪانهي. اسلام ته هڪ ازلي ۽ ابدي حقيقت آهي. هڪ اهڙي حقيقت جيڪا پنج ارب سال اڳ به اها ئي حقيقت هئي ۽ پنج ارب سال پوءِ به اها ئي حقيقت رهندي. پنج ارب سال اڳي به اها حقيقت هئي ته ڪائنات جو هڪ ئي خدا هو ۽ پنج ارب سال بعد به اها ئي حقيقت هوندي ته هن ڪائنات جو هڪ ئي خدا رهندو اها حقيقت به ازلي ۽ ابدي آهي ته مخلوق جو ڪم خالق جي بندگيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه نا هي. جتي به ڪي انسان موجود هوندا اتي انهن جو ڪم، بنا ڪنهن شڪ جي پنهنجي خالق جي بندگي ڪرڻ ئي هوندو. انهيءَ لحاظ کان، جيستائين اسلام جو تعلق آهي، ان جي باري ۾ اڄ ۽ ڪالهه ۽ ماضي، حال ۽ مستقبل جو ڪو سوال ئي پيدا نه ٿو ٿئي.

جيڪڏهن انهيءَ عنوان جي ڪا معنيٰ ٿي سگهي ٿي ته ان جون ٻه معنائون آهن. هڪ هيءَ ته اسلام سان مسلمانن جو طرزِ عمل ڪهڙو آهي؟ مسلمان هن زماني ۾ اسلام جي متعلق ڪهڙو رويو رکن ٿا

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ انهن جي زندگيءَ ۾ اسلام جا ڪهڙا اثر آهن ۽ ڪهڙا نه آهن؟ ٻي معنيٰ هيءَ آهي ته اسلام کي اڄ جي دنيا قبول ڪري سگهي ٿي يا نه ٿي ڪري سگهي؟ ۽ ڪو شخص جيڪڏهن گهڻو اڳتي وڌي ان مان ڪجهه ٻي معنيٰ وٺي سگهي ٿو ته هيءَ به وٺي سگهي ٿو ته اسلام اڄ قابل عمل آهي يا نه؟

هي ٽي به سوال انهيءَ مفهوم جي اندر اچي سگهن ٿا ۽ آءٌ انهن ٽنهي سوالن تي ترتيبوار پنهنجا خيال پيش ڪندس.

جيستائين انهيءَ بحث جو تعلق آهي ته اسلام ۽ مسلمانن جو طرز عمل اڄ ڇا آهي، ۽ مسلمانن جي زندگي ۾ اسلام جو ڪهڙو اثر ڏسڻ وجهي ٿو ۽ ڪهڙو نٿو ڏسڻ وجهي ۽ مسلمان انهيءَ باري ۾ اڄ ڪهڙو رويو رکن ٿا. ان کي سمجهڻ لاءِ اهو بلڪل ضروري آهي ته توهان "اسلام هن زماني ۾" ڪان اڳ ۾ "اسلام گذريل زماني ۾" تي پڻ هڪ نظر وجهو ڇاڪاڻ ته اسين جيڪي ڪجهه اڄ آهيون، سو ڪلهه جي نتيجي ۾ آهيون ۽ جيڪي ڪجهه آئينده ٿيڻ وارا آهيون، سو اڄ جيڪا به حالت آهي تنهن جي نتيجي ۾ هونداسون. انهيءَ ڪري اسلام جي باري ۾ مسلمانن جو جيڪو رويو اڄ آهي تنهن کي سمجهڻ لاءِ ڪلهه جيڪو رويو هو تنهن کي سمجهڻ تمام ضروري آهي ته جيئن اسين اهو معلوم ڪري سگهون ته اسان جو اڄ جو رويو ڪهڙين

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تاريخي سبني جي ڪري آهي ۽ ان مان اسان کي معلوم ٿيندو ته مستقبل ۾ اهو رويو ڪهڙي صورت اختيار ڪندو.

انهيءَ نقطه نظر کان اسين جيڪڏهن هڪ تاريخي جائزو وٺون ته معلوم ٿئي ٿو ته اسين مسلمان پنهنجي تاريخ جي دوران ٽن وڏن مرحلن مان گذرندا آيا آهيون ۽ هن وقت اسين چوٿين مرحلي ۾ آهيون:

پهريون مرحلو

اسان جي تاريخ جو سڀ کان پهريون مرحلو اهو هو، جڏهن اسلام جو آغاز ٿيو. هڪ اڪيلي شخص کي الله تعاليٰ جي طرفان انهيءَ ڪم تي مقرر ڪيو ويو ته هو الله جي توحيد ۽ آخرت جي عقيدي ۽ رسالت جي تابعداري جي بنيادن تي ماڻهن جي زندگيءَ جي تعمير لاءِ ڪوشش ڪري. انهيءَ هڪڙي الله جي سچي ٻانهي تيرهن سالن تائين مڪي شريف ۾ انهيءَ دعوت کي خدا جي خلق وٽ پيش ڪيو ۽ محض زبان سان نئي پيش نه ڪيو پر پنهنجي زندگيءَ جي هر هڪ عمل سان، پنهنجي هلت چلت سان، پنهنجي رويي سان، پنهنجي ورتاءَ سان مطلب ته پنهنجي هڪ هڪ چيز سان انهيءَ عظيم شخصيت هن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳالھ جو مظاھرو ڪيو تہ اسلام کي ڪھڙي قسم جو ماڻھو گھرجي ٿو. اھو ڪھڙي قسم جو اخلاق بنائڻ چاھي ٿو، ڪھڙيءَ سيرت جو گھرجائو آھي ۽ ھڪ اھڙي شخص جو ھن زندگيءَ ۾ ڪھڙو رويو ھئڻ گھرجي، جيڪو اسلام کي مڃي. جيڪي ڪجھ رسول الله صلي الله عليہ وسلم جن ماڻھن جي آڏو پيش ڪيو، تنھن جو مجسم نمونو خود پاڻ سڳورا ھئا.

انھيءَ دعوت کي ٻڌي ۽ انھيءَ نموني کي ڏسي خدا جي خلق مان اھي ماڻھو پاڻ سڳورن سان شريڪ ٿيندا ويا، جن پوري ايمانداري، خلوص، فھم ۽ شعورسان انھيءَ شيءِ کي چڱي طرح جاچي سچائي دل سان قبول ڪيو. ڪو ھڪ ماڻھو بہ نا سمجھي سان رسول الله صلي الله عليہ وسلم سان گڏ نہ آيو ۽ جڏھن ڪو شخص خوب سوچي سمجھي آيو تہ پوءِ ھن پنھنجي زندگيءَ کي پوري طرح انھي قالب ۾ ڍلڻ جي ڪوشش ڪئي، جنھن قالب ۾ رسول الله صلي الله عليہ وسلم جي طرفان پيش ڪيل دعوت چاھيو پئي تہ اھو ڍلجي پوي. تيرھن سالن جي انھي مدت ۾ مڪہ معظمہ ۾ جن ماڻھن اسلام قبول ڪيو انھن مان ھر ھڪ ماڻھوءَ جي زندگيءَ ۾ عملاً اھو انقلاب ظاھر ٿيو، جيڪو اسلام انساني زندگي ۾ رونما

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪرڻ پئي چاهيو. فقط اهو ئي نه، ته هن جي اندر عملي طور اهو انقلاب برپا ٿيو بلڪ انهيءَ انقلاب جي رستي ۾ جيترا به داخلي ۽ خارجي طاقتون رڪاوٽ وجهڻ لاءِ اڳتي وڌيون تن سڀني سان انهن مقابلو ڪيو. چڪتاڻ جون وڏ ۾ وڏ قربانيون جيڪي انسان ڪنهن مقصد لاءِ ڏئي سگهي ٿو، سي سڀ هنن انهيءَ سلسلي ۾ ڏنيون. وڏ ۾ وڏ نقصان برداشت ڪيائون جاڪاڻ ته هنن جي لاءِ دنيا جو وڏي ۾ وڏو قدر اهو هو جيڪو اسلام جي ذريعي سان کين مليو هو. انهيءَ کي هو دنيا جي ٻي ڪنهن به شيءِ تي قربان ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا. بلڪ انهيءَ کان به اڳتي وڌي هنن جي اندر پوري طاقت سان هيءُ جذبو ابري آيو ته زندگيءَ جي جنهن نظريي تي هو ايمان رکن ٿا، تنهن کي دنيا ۾ غالب ڪندا ۽ هو جان جي بازي به لڳائي انهيءَ امڪان کي ختم ڪرڻ لاءِ تيار ٿي بيٺا ته زندگيءَ جو ڪو به باطل نظريو مٿن غالب نه اچي.

اهڙي طرح تيرهن سالن ۾ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جان نثارن جي جيڪا مختصر ٽولي تيار ڪئي، تنهن کي ساڻ وٺي پاڻ سڳورا مدينه پاڪ ڏانهن منتقل ٿيا ۽ اتي پهچي هڪ تمام ننڍڙي رياست قائم ڪيائون، جنهن جي پکيڙ نو هان جي هڪ معمولي ننڍڙي شهر کان وڏيڪ نه هئي ۽ جنهن جي آدمشماري ان

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وقت مشڪل سان ڇهه يا ست هزار ڪن ٿينديون. ايتري ننڍڙي علائقي ۾ هڪ رياست قائم ٿئي ٿي ۽ اها سڄي عربستان کي چئلينج ڪري ٿي. هڪ طرف ڪان سڄو عرب آهي ۽ ٻئي طرف اها ننڍڙي رياست. انهيءَ رياست ۾ نبي صلي الله عليه وسلم جن عربي جاهليت کان بلڪل مختلف نموني جو هڪ نئون معاشرو بنائڻ شروع ڪيو ۽ چند سالن اندر اهو نمونو پوري طرح تيار ڪري سڄي عرب جي سامهون رکيائون، جنهن کي ڏسي هر هڪ ماڻهو ڪلي طرح سان اهو معلوم ڪري پئي سگهيو ته اسلام انساني تهذيب ۽ تمدن کي ڪهڙي شڪل ڏيڻ چاهي ٿو ۽ ان ۾ اخلاق جو ڪهڙو روح جاري ۽ قائم ڪرڻ ان جي نظر جي سامهون آهي.

اسلام جنهن عدل جي دعوت ڏئي ٿو سو انهيءَ رياست ۽ معاشري ۾ عملي طور قائم ڪري ڏيکاريو ويو. اسلام معاشي زندگيءَ ۾ جيڪا اصلاح ڪرڻ چاهي ٿو، سا اتي نافذ ڪري ڏيکاري وئي ته جيئن ماڻهو فقط ڪنن سان ئي نه ٻڌن، بلڪ اکين سان ڏسي به وٺن ته اسلام ڇا آهي؟ ۽ ڪهڙيون آهن اسلام جون برڪتون؟ ۽ ڪهڙي طرح اسلام کي عمل ۾ آڻي سگهجي ٿو؟

هاڻي هي انساني تاريخ جو حيرت انگيز معجزو آهي ته انن (٨) سالن جي مختصر مدت ۾ هڪ شهر جي ننڍي رياست، جيڪا ٿورن چورس ميلن ۽ ڪجهه هزار ماڻهن تي

مشتمل هئي، سڄي عرب تي ڇانئجي ويئي. فقط اٺن سالن اندر ڏهن بارهن لکن چورس ميلن جو سڄو ملڪ قبضي ۾ اچي ويو ۽ قبضي به اهڙي ۾ اچي ويو جو ماڻهو فقط هڪ سياسي نظام جي تابع ٿي نه ٿي ويا پر هنن جا نظريا بدلجي ويا، هنن جون قدرون بدلجي ويون، هنن جا اخلاق بدلجي ويا ۽ سندن معاشرتي طريقن ۾ عظيم الشان اصولي تبديلي ظاهر ٿي. هنن جي تهذيب ۽ تمدن جو روح ۽ شڪل بنهي ۾ هڪ اهڙي انقلابي تبديلي اچي ويئي جنهن فقط عرب جي ئي نه، بلڪ دنيا جي تاريخ جو رخ ئي بدلائي ڇڏيو. هنن ماڻهن اڪيلي سر ۽ قوم مجموعي طور سوچڻ جو هڪ نئون انداز، ورتاءَ جو هڪ نئون طريقو ۽ زندگي جو هڪ نئون مقصد اختيار ڪيو جنهن سان اهي پنهنجي سوين سالن جي تاريخ ۾ ڪڏهن آشنا ڪين ٿيا هئا، صدين جي طوائف الملوڪي ختم ڪري انهيءَ ملڪ کي هڪ سياسي نظام جي تحت آڻڻ به ننڍو ڪارنامو ڪونه هو، پر انهيءَ کان هزار درجا وڏيڪ وڏو ڪارنامو فڪري، اخلاقي، تهذيبي ۽ تمدني انقلاب هو، پر افسوس آهي جو تاريخ نويسيءَ جي هڪ غلط طريقي انهيءَ عظيم تبديلي کي محض جنگين جي نتيجي جي حيثيت سان پيش ڪيو ۽ فرنگي مستشرقين انهيءَ تي خوب دهل وڄايو ته اسلام رڳو تلوار جي زور سان ڦهلايو ويو آهي. جيتوڻيڪ اهي سڀ جنگيون ت

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيڪي رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي زماني ۾ ٿيون، تن ۾ مجموعي طور ٻنهي طرفن جا مشڪل سان چوڏهن سؤ ماڻهو ماريا ويا هئا. ڪنهن وٽ عقل هجي ته اهو ڀاڻ غور ڪري ته ايتري ٿوري خونريزيءَ سان هيڏو وڏو انقلاب ڪڏهن تلوار جي زور تي به اچي سگهي ٿو؟

دراصل انهيءَ عظيم تبديلي جو سبب ڪو ٻيو هو. جڏهن حضور صلي الله عليه وسلم جن مڪي شريف ۾ اسلام جي دعوت ڏيئي رهيا هئا، تڏهن تمام ٿورڙا ماڻهو هئا، جيڪي انکي ۽ ان جي پوشيده چڱاين کي سمجهي سگهيا. ان وقت فقط اهي ئي ماڻهو انکي سمجهي سگهيا، جيڪي تمام گهڻي قدر، اعليٰ درجي جي سمجهه ۽ سوچ جا مالڪ هئا ۽ پنهنجي اندر صلاحيت رکندا هئا ته جاهليت جي سيني تعصبن کان بالاتر ٿي هڪ ڳالهه کي محض سچي هجڻ جي بنياد تي سمجهي به سگهن، مڃي به سگهن ۽ عملي طور ان جي پيروي به اختيار ڪري سگهن ۽ پوءِ سر ڌڙ جي بازي لڳائي ان جي علم برادري لاءِ اٿي ڪرڙا ٿين. پر جڏهن انهن صفتن جي هڪ مختصر جماعت تيار ٿي ويئي ۽ انهيءَ کي ساڻ وٺي حضور صلي الله عليه وسلم جن مديني ۾ هڪ اسلامي معاشرو قائم ڪيو ۽ هڪ آزاد اسلامي رياست جي اقتدار جون واڳون هٿن ۾ وٺي ڀاڻ سگورن ۾ اسلام جي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سچي اصلاحي اسڪيم کي انهيءَ معاشري ۾ عملي جامو پهرائڻ شروع ڪيو ته حالتون هڪدم بدلجي ويون. هاڻي ماڻهن اڳين سان ڏٺو ته هتي ڪهڙو نه امن امان آهي، ڪهڙي نيڪي ۽ خدا ترسي آهي، ڪهڙي سچائي ۽ ايمانداري آهي، هتي ڪهڙي عدالت تائين تي ۽ ڪهڙي طرح اوچ نيچ کي برابر ڪيو ويو آهي، هتي ڪيئن اخوت ۽ مساوات قائم ڪئي ويئي آهي، هتي ڪهڙيءَ طرح معاشي زندگيءَ جي مشڪلاتن، مونجهارن ۽ خرابين کي ختم ڪيو ويو آهي، هتي ڪيترو نه پاڪ ۽ صاف سٿرو ۽ ڪيتري نه اعليٰ درجي جو معاشرو تيار ڪيو ويو آهي، جيڪو سڀني اخلاقي گندگين کان پاڪ آهي! هاڻي اڪيون بند ڪندڙ انسانن لاءِ اهو ممڪن نه رهيو ته هو انهيءَ روشنيءَ جو انڪار ڪن، جنهن کي اهي ظاهر ظهور پنهنجي سامهون ڏسي رهيا هئا.

اهي جاهليت واري زماني کي به ڏسي چڪا هئا، جڏهن انسان کي انسان کائي رهيو هو. جڏهن قتل ۽ خونريزي جي بازار گرم هئي ۽ ماڻهو شراب، زنا، جوا، چوري، ڌاڙي ۽ هر طرح جي اخلاقي فساد ۾ غرق هئا ۽ هاڻي ان امن، انصاف، نيڪي، شرافت ۽ اخلاقي پاڪيزگي کي به انهن جون اکيون ڏسي رهيون هيون، جنهن جي نور سان مديني جو سڄو ماحول چمڪي پيو ان کان پوءِ ڪي ٿورڙا اهڙا ماڻهو باقي رهجي ويا هئا، جن

جون اڪيون انڌيون هيون ۽ جن کي جاهليت واري اونداهي ئي پسند هئي. انهن کي ڇڏي سڀ ماڻهو انهيءَ صداقت جا قائل ٿيندا ويا، جيڪي ان جو رستو روڪڻ لاءِ رسول الله صلي الله عليه وسلم جي خلاف وڏي جي ۽ ڪنهي وڙهي چڪا هئا. خالد بن وليد قائل ٿي چڪو هو. عڪرمه بن ابوجهل قائل ٿي ويو. عمرو بن عاص قائل ٿيو، ايتري قدر جو ابوسفيان ۽ جيرو ڪائيندڙ "هنده" تائين مڃي ويا ته جنهن دعوت جا نتيجا ۽ ڦل هھڙا آهن، اهو ئي حق آهي، ڇاڪاڻ ته هائي انهن گهمندي ڦرندي حق کي ڏٺو هو. هاڻي اسلام محض هڪ دعوت جي صورت ۾ هنن وٽ پيش ڪيو ٿي ويو، بلڪ هو انکي زمين تي ڪم ڪندي ۽ انساني زندگيءَ ۾ پنهنجي عملن جو نتيجو مظاهرو ڪندي ڏسي رهيا هئا.

هاڻي انقلاب جو نتيجو هيءُ ٿيو ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن دنيا ۾ هڪ سچي قوم اهڙي تيار ڪئي، جنهن جي اجتماعي زندگيءَ ۾ سچي جو سچو اسلام نافذ هو، جنهن جا عقيدا، خيال ۽ نظريا اسلامي هئا، جيڪو مذهب خدا واحد کان سواءِ ڪنهن ٻئي جي بندگي ۽ پوڄا سان گند و تيل نه هو جنهن جون انفرادي سيرتون ۽ اجتماعي اخلاق جاهليت کان پاڪ ٿي اسلام جي سانچي ۾ پلٽجي چڪا هئا، جنهن جو تمدن اسلامي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تهذيب و تمدن جو نمونو هو ۽ جنهن جي رياست جو سڄو نظام اسلام جي قانونن تي هلي رهيو هو. اها سڄي قوم اسلام لاءِ جيئڻ ۽ اسلام لاءِ مرڻ لاءِ تيار ٿي ويئي ۽ دنيا ۾ خدا جو ڪلمو بلند ڪرڻ کي ان پنهنجو قومي نصب العين بڻائي ڇڏيو. ان جي رياست جي وجود جو مقصد ئي اهو ٺهرايو ويو ته جتي ان کي اقتدار حاصل آهي، اتي اسلام جي اصولن تي زندگيءَ جو نظام هلائي ۽ جتي انکي اقتدار حاصل نه آهي، اتي اسلام جي دعوت ڦهلائي. اهڙي دنيا ۾ هڪ سڄي قوم اهڙي تيار ٿي ويئي جيڪا پاڻ اسلام تي هلندڙ هئي ۽ زمين تي اسلام ڦهلائڻ ان جو قومي مشن هو. هڪ مڪمل رياست اهڙي وجود ۾ آئي ويئي جيڪا هڪ طرف پنهنجي داخلي نظام ۾، اسلام جي اصولن جو پورو عملي مظاهرو ڪري رهي هئي ۽ ٻئي طرف اها سڄي دنيا ۾ اسلام جي علمبردار هئي.

اهڙي هڪ قوم ۽ اهڙي هڪ رياست بڻجي وڃڻ کان پوءِ جهڙي طرح خلافت راشده جي زماني ۾ اسلام ڦهليو آهي تنهن لاءِ تاريخ ۾ "الفجار" (ڌماڪو EXPLOSION) جو لفظ استعمال ڪيو ويندو آهي، يعني جيئن هڪ بم ڦاٽندو آهي، اهڙيطرح اسلام دنيا ۾ ڦهلجڻ شروع ٿيو ۽ ٿورن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿي سالن جي اندر اهو ته سنڌي ٿي ڏسنديءَ افغانستان ۽ ترڪستان کان وٺي اتر آفريقا تائين هڪ وهندڙ سيلاب وانگر ڦهلجي ويو. اهو حيرت انگيز ”الفجار“ آخر ڪهڙي چيز جو نتيجو هو؟ اڄ به اوهان وٽ ڏسو ته عرب جا ماڻهو ڪيتري قدر طاقتور آهن. اهو به ڏسو ته عرب جي سرزمين ۾ ڪيترا وسيلا ۽ ذريعا موجود آهن، تيل جو ذڪر نه ڪيو، اهو ته هاڻي نڪتو آهي، ان کي ڇڏي ڏسو ته اتي ڇا رکيو آهي؟ اهو به ڏسو ته عربن جو تعداد ڪيترو آهي، شايد هن وقت سڄي عرب اپبيت جي آبادي هڪ ڪروڙ کان به گهٽ آهي ۽ خلافت راشده جي زماني ۾ ته پڪ ٿي پڪ گهٽي گهٽ هوندي. هڪ اهڙي قوم جو زمين جي ايتري وڏي رقبي تي ايئن اوچتو حاوي ٿي وڃڻ، درحقيقت مادي طاقت ۾ برتر هئڻ جو نتيجو ڪونه هو. اصلي شيءِ جنهن دنيا کي قبضي ۾ آندو سا سڄي مسلمان قوم جو ۽ ان جي هڪ هڪ مسلمان فرد جو اهو رويو هو، جيڪو صلح ۽ جنگ ۾ فتح ٿيل علائقن جي نظم ونسق ۾ مفتوح قومن جي ماڻهن سان ورتاءُ ۾ ظاهر ٿيندو هو.

ايران ۽ روم جي سلطنتن جي ماتحت جيڪي ماڻهو رهندا هئا، تن پنهنجن اکين سان ڏٺا، پر ڪٿ هن تصور ۾ به اهي گورنر نه ڏٺا هئا، جيڪي رستن تي پياده هلندا هجن، عام ماڻهن وانگر

۽ هندا هجن، جيڪي هر وقت پنهنجا دروازا اهڙن ماڻهن لاءِ کليل رکندا هجن، جن کي سندن مدد جي ضرورت هوندي هجي ۽ جنهن ماڻهوءَ کي به ڪا تڪليف پهچي سو هن جو دامن پڪڙي چئي سگهندو هجي ته مون کي هيءَ شڪايت آهي، توهان انکي دفع ڪريو. هن ڪڏهن خواب ۾ به اهڙا گورنر نه ڏٺا هئا، ۽ نه ڪڏهن اهي سوچي سگهيا ٿي ته اهڙا گورنر به دنيا ۾ ٿي سگهن ٿا. پر جڏهن انهيءَ مسلم معاشري انهن ملڪن ۾ داخل ٿي اهڙن گورنرن کي اکين سان ڏيکاريو، تڏهن ٻڌايون ته آخر اهڙا ماڻهو ڪيترا ٿي پيئي سگهيا جيڪي انڌي تعصب ۾ مبتلا ٿي انهي اخلاقي برتري کي تسليم نه ڪن ها؟

انهن جي فوجن دنيا جي آڏو اهو نمونو پيش ڪيو ته هڪ مفتوح شهر ۾ هو داخل ٿين ٿيون ۽ ٻنهي طرفن جاين جي ڪونن تي سينگاريل نهيل عورتون انهن جي گذرڻ جو تماشو ڏسڻ لاءِ بيٺيون آهن مگر هڪ سپاهي به اک مٿي ڪري ڪنهن ڪو نٿي ڏانهن نه ٿو ڏسي. سڄي فوج لنگهي وڃي ٿي ۽ ان کي پتو به نه ٿو پوي ته مٿي ڪي عورتون بيٺيون هيون. اهي مفتوح قومون مدين کان وٺي جيڪي ته سنڌيون آيون هيون ۽ انهن جي اڳ ڏاڏن جيڪي قصا انهن کي ٻڌايا هئا، سي ته اهي هئا ته جڏهن به ڪا فاتح فوج ڪنهن بستي ۾ داخل ٿيندي آهي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تڏهن انهيءَ بستيءَ جي ڪنهن هڪ عورت جي عصمت جو دامن به داغدار ٿيڻ کان نه بچندو آهي. هاڻي اهو ڪيئن ممڪن ٿي پئي ته سگهيو ته اهڙي فوج انهن ماڻهن جي دل نه وٺي ها. جيڪا هڪ پئي جي پنيان علائقا فتح ڪندي وڃي ٿي پر ڪٿي به ڪنهن جي عزت ۽ آبروءَ کي هٿ نه ٿي لائي.

انهن نون فاتحن اخلاق جو اهو نرالو ڪرشمو پڻ ڪري ڏيکاريو ته جيڪڏهن ڪنهن وقت دشمن جي دٻاءَ کان ڪو فتح ڪيل علائقو ڇڏڻو پيو ته انتظام هلائڻ لاءِ هنن عوام کان جيڪو محصول اڳاڙيو هو سو سڀ ائين چئي هنن کي واپس ڪيو ته هيءَ ٽيڪس اسان توهان جي حفاظت جي ذميداري ادا ڪرڻ لاءِ وصول ڪيو هو پر هاڻي جيئن ته اسين اها ذميداري پوري نه ٿا ڪري سگهون، ان ڪري توهان جا روپيا توهان کي واپس ڪريون ٿا. ماڻهو انهيءَ زماني تائين جن حڪمرانن کان واقف هئا، انهن جو حال ته اهو هوندو هو جو جيڪڏهن انهن کي ڪڏهن به ڪو علائقو ڇڏڻو پوندو هو ته ورتل روپيا جو واپس ڏيڻ ته درڪنار، ماڻهن وٽ جيڪي ڪجهه به موجود هوندو هو، سو پڻ ڪانئن ڦري لٽي هليا ويندا هئا. اهو اوليائن ۽ انبيائن جهڙو سلوڪ ۽ اخلاق ڪنهن حاڪم گروهه ۾ ڏسڻ جي ڪنهن کي به اميد ڪانه هئي. ته اهو سياست

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ ملڪ داريءَ ۾ ڪو اهڙي امانت ۽ ديانت کان ڪم ورتو. اها هئي اصلي طاقت، جنهن سان اوائلي دور جي مسلمانن دنيا جي هڪ وڏي حصي کي قبضي ۾ آندو هو. حقيقت اها آهي ته انهن جي تلوارن جيترو ڪم ڪيو، تنهن کان گهڻو وڌيڪ ڪم انهن جي اخلاق ۽ ڪردار ڪيو ۽ ڪاٿي ته هڪ هڪ ماڻهوءَ پوري شعور سان اسلام کي سمجهي ايمان آندو هو ۽ سمجهڻ کان پوءِ هن ان جي مطابق پنهنجي سيرت بنائي هئي. ان ڪري هنن جنهن به حيثيت ۾ ڪم ڪيو، تنهن ۾ اسلام جي صحيح نمائندگي ڪيائون ۽ انهيءَ ڪري ئي دنيا جي ڪابه طاقت هنن جي مقابلي ۾ نه بيهي سگهي. هنن جي تلوار جي ڪاٽ کان اڳ ۾ سندن اخلاق جي ڪاٽ ماڻهن جي دلين ۾ اندر گهڙي ويندي هئي. انهيءَ سبب ڪري هنن جيڪي علائقا فتح ڪيا، اتان جي آبادي هنن جي سياسي غلام نه بڻي، بلڪ هنن جي مريد ۽ معتقد بنجي ويئي. هنن جو مذهب اختيار ڪيائون، ايتري قدر جو هنن جي ٻولي به قبول ڪيائون. اڄ اها فتح ٿيل آبادي پنهنجن انهن فاتحن کي پنهنجو هيرو ۽ پنهنجو اڳواڻ تسليم ڪري ٿي، ۽ پنهنجي ئي قوم جي ڪافر وڏن سان رشتو ڳنڍڻ لاءِ تيار نه آهي. ڇا دنيا ۾ ڪڏهن تلوار به اهو ڪرشمو ڏيکاري سگهي ٿي؟

اهو انسان جي تاريخ جو پهريون مرحلو هو. منهنجي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ساماهون هن وقت ان جا تفصيل بيان ڪرڻ مقصد نه آهي. پنهنجي موضوع جي لحاظ کان دراصل جيڪا ڳالهه اوهان جي ذهن ۾ ويهارڻ چاهيان ٿو، اها هيءَ آهي ته آغاز جي انهيءَ مرحلي ۾ اسلام کي دنيا جي وڏي حصي تي جيڪو غلبو حاصل ٿيو هو فقط انهيءَ جو نتيجو هو ته هڪ سچي قوم بحيثيت مجموعي ان کي شعور ۽ خلوص سان قبول ڪري چڪي هئي، ان جي افراد جي سيرتن ۽ قوم جي اجتماعي ڪردار ۾ اسلام جو نيڪ عملي مظاهرو ٿيڻ لڳو هو ۽ هڪ اهڙي رياست وجود ۾ آئي هئي، جيڪا خدا جو ڪلمو بلند ڪرڻ کي پنهنجو نصب العين قرار ڏيئي پنهنجن سڀني وسيلن ۽ ذريعن کي هن ڪم ۾ لڳائڻ لاءِ تيار رهي. اهو ئي سبب هو، جو اسلام کي شروعات ۾ ئي اهڙو زوردار حرڪت ملي، (Momentum) جنهن جا اثر چوڏهن سؤ سال گذري وڃڻ کان پوءِ اڄ به هلي رهيا آهن. هن بگڙيل حالت ۾ به اوهان ڏسندا ته اڄ به مسلمان قوم ۾ انهيءَ شروعاتي زماني جو نيو لڳل آهي. هڪ مسلمان چاهي ڪهڙو به بگڙيل هوندو ۽ هن جا اخلاق ڪيترا به خراب ٿي چڪا هوندا، پر جڏهن به اوهان هن کي ڪوئي ڏسندا ته اوهان ڏسندا ته هن جي سامهون ڪو جيڪو ڏهن مطمع نظر آهي، اها ئي شروعاتي سوسائٽي آهي، جيڪا محمد رسول الله صلي الله عليه وسلم جن ۽ خلفاءِ راشدين رض جي زماني ۾

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ھئي. انھيءَ منزل مقصود کي مسلمان ڪڏھين بہ وساري نہ ٿو سگھي، ڇڻ تہ اھا ھڪ اھڙو سچ آھي جيڪو ھر وقت ھن جي سامھون چمڪي رھيو آھي ۽ ھو انکي نگاھن کان لڪڻ نٿو ڏئي. ھر مسلمان اڄ بہ انھيءَ مثالي دور کي پنھنجي لاءِ نمونو سمجھي ٿو. ھو ان کي وري ھڪ ڀيرو ڏسڻ جي تمنا دل ۾ رکي ٿو ۽ انھيءَ جو ٿي خواھشمند آھي. خلافت راشدہ کان پوءِ اڄ تائين دنيا ۾ اسلام برابر ڦھلجندو رھيو آھي ۽ زمين جي ڪا اھڙي ڪنڊ ڪڙڇ باقي نہ رھي آھي جنھن ۾ اھو نہ پھتو آھي. اسلام جي اھا سچي واڌ ان جي باوجود ٿيندي رھي آھي تہ اسان جي قوم اندر عياش امير بہ موجود رھيا، اسان ۾ ظالم حڪمران بہ موجود رھيا ۽ اسان جي قوم ۾ بدڪردار ماڻھن جي ڪمي نہ رھي آھي. ھڪ ڊگھي عرصي کان وٺي اسان ڪا مثالي قوم بہ نہ رھيا آھيون، جنھن جي ڪشش دنيا کي پنھنجي طرف ڇڪي. ان جي باوجود اسلام دنيا ۾ ڦھلبو رھيو آھي ۽ اڄ بہ ڦھلجي رھيو آھي تہ انجو سبب اھو ناھي تہ مسلمانن جي نموني کي ڏسي ماڻھو اسلام قبول ڪري رھيا آھن. دراصل ماڻھو اھو سمجھي ان کي قبول ڪري رھيا آھن تہ اصلي اسلام اھو آھي جنھن جو نمونو محمّد رسول الله صلي الله عليہ وسلم ۽ ان جي خلفاءِ ۽ اصحاب پيش ڪيو ھو. انھيءَ کي ماڻھو حق سمجھن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿا، ۽ ان جي پيروي ڪرڻ چاهين ٿا. وري مسلمانن ۾ اڄ تائين خيال ۽ عمل، سيرت ۽ اخلاق جي جيڪا به پلائي ڏني وڃي ٿي، اها سڀ انهيءَ ابتدائي دور جي اثر مان باقي بچيل اٿو آهن، جيڪي تيرهن صدين کان پوءِ به پنهنجو ڪم ڪندا رهن ٿا. ان جي معنيٰ اها آهي ته اسان جي تاريخ جو اهو مرحلو اهڙو نه هو، جو ان جو نيو بالڪل ضايع ٿي ويو هجي ۽ ان جا اثر بالڪل ختم ٿي ويا هجن. نه، اڄ به اسلام جي اندر جيڪا حرڪت ڏني وڃي ٿي، اها سڀ انهيءَ تحريڪ جي نتيجي ۾ ڏني وڃي ٿي.

ٻيو مرحلو

بادشاهي دور ۽ ان جا اثر

ان کان پوءِ ٻئي مرحلي کي وٺو. اسان جي تاريخ جو اهو ٻيو مرحلو ان وقت شروع ٿيو، جڏهن اسلام نهايت تيزيءَ سان دنيا جي چئني ڪندن ۾ پکڙجي ويو ۽ ايتري وڏي تعداد ۾ خدا جي خلق مسلمان ٿي، جو ابتدائي شعوري مسلمانن لاءِ ايتري وڏي تعداد ۾ ماڻهن جي تربيت جو انتظام ڪرڻ مشڪل ٿي ويو. ان جي باوجود بهترين اخلاق وارا ماڻهو موجود هئا ۽ انهن جي زندگين، سيرت ۽ ڪردار ۽

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عملن کي ڏسي ماڻهو اسلام جا شيدائي بنجي سچي دين کي قبول ڪري رهيا هئا. ۽ " يَدۡخُلُوۡنَ فِيۡ دِيۡنِ اللّٰهِ اَفۡوَاجًا " جو منظر ماڻهن جي اکين آڏو عملي صورت ۾ موجود هو پران ڳالهه جو امڪان ڪو نه هو ته اهي لکين ۽ ڪروڙين ماڻهو جيڪي اسلام جي دائري ۾ اچي رهيا هئا، انهن سڀني جي زندگين ۾ به اهڙو ئي انقلاب پيدا ڪري سگهجي ها، جهڙو اسلام جي ابتدائي ڏينهن ۾ ظاهر ٿيو هو. انهيءَ سبب ڪري مسلمانن جي آبادي ۾ آهستي آهستي اهڙن ماڻهن جو تعداد گهٽبو ويو، جيڪي صحيح معنيٰ ۾ پورا پورا مسلمان هجن ها ۽ اسلام کي سمجهيو هجين ها ۽ انهن جي زندگي ٺيڪ ٺيڪ اسلام جي اصولن مطابق هجي ها. هڪ طرف ته اهڙن ماڻهن جو تعداد نسبتاً گهٽ ٿيندو ويو، جيڪي اسلام جو پوريءَ طرح فهم رکندي ان تي عمل ڪندڙ هجن ها ۽ ٻئي طرف انهن ماڻهن جو تعداد روز بروز وڌندو ويو جيڪي جيتوڻيڪ اسلام جا معتقد بنجي آيا هئا ۽ انهن اسلام کي ايمانداريءَ سان قبول ڪيو هو پر انهن جو اخلاق ۽ سندن سيرت ۽ ڪردار ٺيڪ ٺيڪ اسلام جي سانچي ۾ نه ڍلجي سگهيا ۽ هنن کي دين جو پوري طرح فهم حاصل ڪو نه هو. انهيءَ ڳالهه جي نتيجي ۾ هڪ ٻيو انقلاب رونما ٿيو ۽ اهو هن شڪل ۾ آيو ته خلافت بادشاهيءَ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ تبديل ٿي ويئي[1]

خلافت جي بادشاهيءَ ۾ تبديل ٿيڻ جا گهڻائي سبب بيان ڪيا ويندا آهن پر منهنجي نظر ديڪ اصلي سبب اهو ٿي هوته مسلم معاشري ۾ اسلام جو فهم رکڻ وارا مسلمان تمام گهٽ ٿيندا ويا ۽ اهڙا مسلمان جيڪي نيڪ اسلام جي مطابق سيرت ۽ ڪردار رکندا هجن تن جو تعداد روزبروز وڌيڪ گهٽ ٿيندو ويو. ان جي ابتڙ اهڙن ماڻهن جو تعداد جيڪي اسلام جو زياده فهم رکندڙ نه هئا ۽ جن جي سيرت پوري طرح اسلامي تعليمات جي مطابق نه هئي ، اهڙو زياده وڌي ويو جو سندن ناسمجهيءَ ۽ نادانيءَ جي اثر کان مسلم معاشري کي بچائي نه پيو سگهجي. ان کان سواءِ سندن اخلاقي ڪمزورين جي اثر کان به مسلم معاشرو محفوظ رهي نه پيئي سگهيو. انهيءَ ڳالهه جي نتيجي ۾ خلافت جي جاءِ تي ملوڪيت اچي ويئي. اهو مرحلو ڪيترين ئي صدين تائين اسان جي تاريخ ۾ رهيو آهي - منهنجي لاءِ ممڪن نا هي ته هن تقرير

---

[1] انهيءَ موضوع جي تفصيلي مطالعي لاءِ ڏسو "خلافت ۽ ملوڪيت" از مولانا ابوالاعليٰ مودودي ۽ رسائل ومسائل - جلد اول (مرتب)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ انهيءَ مرحلي جا سڀ اثر ۽ ان جي اندر جيڪي عوامل ڪم ڪري رهيا هئا، تن سڀني جو تفصيل سان ذڪر ڪريان. آءٌ هن وقت فقط چئن پنجن وڏن اهم نتيجن جو بيان ڪريان ٿو جن جو نيو اسانجي اجوڪين حالتن تي به موجود آهي ۽ نظر رهيو آهي. اسانجي ”حال“ اندر انهيءَ ”ماضيءَ“ جا اثر ڏنا وڃن ٿا:

بادشاهي نظام جو سڀ کان پهريون ۽ بنيادي نقصان ٿيو، جو مسلم ملت جي قيادت ٻن حصن ۾ ورهائجي ويئي رسول الله صلي الله عليه وسلم ۽ خلفاءِ راشدين رضوان الله عليهم اجمعين جي زماني ۾ مسلم ملت جي قيادت هڪ مرڪز تي جمع هئي، مطلب ته هر شعبي ۾ خواه اهو روحاني هجي يا اخلاقي، علمي ۽ فڪري هجي يا سياسي، اهي سڀ قيادتون هڪ ئي مرڪز ۾ گڏ هيون هڪ ئي مرڪز مان مسلمانن جا سياسي معاملا به هلايا ويندا هئا ۽ انهن جي عدالت جو انتظام به ٿي رهيو هو، سندن مملڪت جو نظم ونسق به هلايو ٿي ويو، هنن جون فوجون به لڙايون پئي ويون ۽ اهي ئي ليڊر جيڪي اهو سڄو ڪم ڪري رهيا هئا اهي ئي مسلمانن جا اخلاقي رهنما به هئا، اهي ئي سندن ذهني رهنما به هئا، اهي ئي هنن جا روحاني پيشوا به هئا. اها سڄي ليڊرشپ هڪ هنڌ جمع هئي پر ملوڪيت وارو دور جڏهن آيو ته ليڊرشپ جي اندر هڪ تقسيم (Rift) اچي ويئي

۽ ا ها جدا جدا ٿي ويئي، هاڻي جيستائين مسلمانن جي اخلاقي، ذهني ۽ روحاني ليڊرشپ جو تعلق هو ته اها فقيهن، عالمن ۽ صوفين ڏي طرف منتقل ٿي ويئي. عالم ۽ فقيه مسلمانن جا ديني، اخلاقي ۽ روحاني رهنما بڻيا ۽ بادشاه هنن جي سياسي معاملن جا اڳواڻ بڻيا. انهن ٻن قسمن جي قيادت جي علحدگي خود پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ فتنو ۽ مصيبت هئي ۽ ان جا خراب اثر پوڻ لازمي هئا.

انهيءَ کان علاوه ٻي صورت هيءَ پيش آئي ته سياسي ليڊرشپ پنهنجي عين فطرت جي لحاظ کان هن ڳالهه جي تقاضا ڪندي آهي ته زندگيءَ جي هر معاملي ۾ دخل ڏئي ۽ زندگيءَ جي هر رخ تي پنهنجو سڪو ڄمائي، جنهن ڪري سياسي ليڊرشپ ديني ۽ اخلاقي شعبن تي پڻ اثرانداز ٿيڻ جي ڪوشش شروع ڪئي. عالمن، فقيهن ۽ صوفين لاءِ انهيءَ ڳالهه کي تسليم ڪرڻ ڪنهن طرح به ممڪن نه هو ته اهي دين ۽ اخلاق جي معاملن ۾ انهن ماڻهن جي اهڙي مداخلت کي برداشت ڪن، جو ان کان دين جو حليو ئي بگڙجي وڃي، اسلامي فڪر جي اندر ڦيرڦار اچي وڃي ۽ مسلمانن جا اخلاقي اصول تبديل ٿي وڃن. هو بهرحال، انهيءَ ڳالهه لاءِ نه ٻئي راضي ٿي سگهيا. نتيجو اهو نڪتو جو اهي ٻئي قيادتون هڪ ٻئي کان بيگانه ٿينديون ويون ۽ انهن ۾ تعاون جي بجاءِ ڇڪتاڻ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شروع ٿي ويئي، جيڪا اسلام جي هندستان ۾ دور جي سچي تاريخ ۾ نظر اچي ٿي. بيشڪ، اسانجو بادشاهي دور به ٻين قومن جي بادشاهي دور کان گهڻي قدر بهتر رهيو جيتوڻيڪ ملوڪيت پنهنجي پٺيان گهڻي ئي خرابيون وٺي آئي، پر ڀوري به اسانجي تاريخ ۾ اهو اونداهو دور ڪٿي به نظر نه ٿو اچي، جيڪو ٻين قومن جي تاريخ ۾ سيني کان وڌيڪ نمايان حيثيت رکي ٿو. بلڪ آءٌ هن ڳالهه جو داد ڏيان ٿو ته مسلمانن جي تاريخ ۾ ايترا ته صالح بادشاه گذريا آهن جو دنيا جي ٻي ڪنهن به قوم ۾ ايترا صالح بادشاه پيدا نه ڪيا. پر انهيءَ بادشاهي نظام ۾ جيڪي صالح ماڻهو گذريا آهن. تن کي دل کولي خراج تحسين ادا ڪرڻ جي باوجود آءٌ ائين چوندس ته مجموعي طور انهي نظام جا لازمي ۽ فطري نتيجا ۽ اثر نقصان ڪار هئا. ان جو نتيجو اهو نڪتو، جو حڪومتون اسلام جي علمبرداريءَ کان دستبردار ٿي ويون ۽ عملي طور اهي اسلام جو ڪلمو بلند ڪرڻ واريون نه رهيون ۽ انهن جو ڪم وڌيڪ حد تائين ملڪ فتح ڪرڻ ۽ خراج وصول ڪرڻ رهجي ويو. نيٺ ان جو نتيجو اهو نڪتو جيڪو اڄ اسين پنهنجي موجوده حالت ۾ ڏسون ٿا. اڄ اوهان مان ڪيئي ماڻهو انهن علائقن مان هجرت ڪري هتي آيا آهن، جن علائقن ۾ اٺ سؤ سالن تائين مسلمانن جي حڪومت رهي. دهلي ۽ ان جي پسگردائي وارا علائقا، مشرقي پنجاب جو علائقو، يو.پي جو علائقو، اهي سڀ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهي علائقا آهن، جتي صدين تائين مسلمانن جي هٿ ۾ حڪومت رهي آهي. جيڪڏهن اهي حڪومتون اسلام جون علمبردار رهجن ها ۽ پنهنجو نصب العين اهو سمجهن ها ته دنيا ۾ اسلام کي ڦهلائڻو آهي ته اڄ توهان کي انهن علائقن مان هجرت ڪري اچڻ جي نوبت نه اچي ها. اڄ توهان هن هند فقط ان ڪري وينا آهيو جو انهن حڪمرانن، مسلم حڪمرانن جي حيثيت ۾ پنهنجو فرض ادا نه ڪيو. ان جو هڪ ٻيو نتيجو اهو نڪتو ته اسلام جيترو به ڦهليو، حڪمرانن جو نه فقط ان جي ڦهلائڻ ۾ ڪو دخل ڪونه هو بلڪ حڪمرانن جو رويو عام طور تي ان جي ڦهلائڻ جي راه ۾ رڪاوٽ ٿي هو. حڪمرانن پنهنجي ظلم ۽ ستم سان، پنهنجي جبر ۽ زيادتين سان، پنهنجي عياشين ۽ پنهنجي بڇڙي اخلاق جي مظاهري سان اسلام لاءِ نفرت ٿي پيدا ڪئي ۽ هنن اسلام لاءِ رغبت پيدا ڪرڻ وارا ڪم گهٽ ڪيا آهن. انهن حڪمرانن کي جيڪي بنا ڪنهن شڪ و شبهي جي صالح بندا هئا، خراج تحسين پيش ڪريان ٿو، پر مجموعي حيثيت سان بادشاهي نظام ڪهڙي خدمت انجام ڏني، سا اوهان جي سامهون آهي، خصوصيت سان انهن بادشاهن جن تي ابتدائي تحريڪ جا اثر نالي ماتر ئي رهجي ويا هئا.

سچ ته اهو آهي ته جيڪو به اسلام ڦهليو آهي، سو علماءَ ۽

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صوفياء ڪرامَ ۽ نيڪ صفت بزرگن جي بدولت ئي ڦهليو آهي.
اهي حضرات اهو ئي ڪري پئي سگهيا ته ماڻهن کي پنهنجي گفتار ۽ ڪردار سان متاثر ڪن، هنن کي حق تي هلڻ جي هدايت ڏين، پنهنجي اعليٰ درجي جي پاڪيزه زندگي سان، پنهنجن وعظن سان خدا جي بندن جي سامهون صحيح راه عمل کي واضح ڪن.
پر انهن جي وس ۾ اهو نه هو ته خدا جا جيڪي لکين بندا اسلام قبول ڪري رهيا هئا، تن جي تعليم ۽ تربيت جو به بندوبست ڪري سگهن. اهو ڪم حڪومت جي ڪرڻ جو هو. پر حڪومت کي انهيءَ ڪم سان ڪا به دلچسپي ڪا نه هئي. جيڪا هن هنڌ ڪٿي ڪٿي ئي اهڙي حڪومت موجود هجي ها، جيڪا انهيءَ معاملي ۾ هنن سان تعاون ڪري ها ۽ گهٽ ۾ گهٽ ايترو ئي تعاون ڪري ها، جو جن ماڻهن کي وڏي تعداد ۾ هو اسلام جي دائري ۾ پنهنجي شخصي ڪوشش سان آڻي رهيا هئا، تن جي تعليم ۽ تربيت جو انتظام ئي ڪري ڇڏي ها ته اڄ ڪيفيت ئي ٻي هجي ها، پر هتي ائين ٿيو جو هڪ مرد خدا اُٿي ٿو ۽ هو پنهنجي پاڪيزه زندگي ۽ اعليٰ سيرت ۽ ڪردار جو مظاهرو ڪري ٿو، عوام الناس هن کي ڏسي متاثر ٿئي ٿو ۽ هن جي انهيءَ دعوت لاءِ سند ۽ دليون نرم ٿين ٿيون، جيڪا اهو شخص پيش ڪري ٿو. اهي اڳيتي وڏي پاڻ چون ٿا ته اسان کي به انهيءَ دين ۾ داخل ڪريو،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جنهن جي صدقي اوهان کي هي اعليٰ درجي جي زندگي ۽ اخلاق حاصل ٿيا آهن، اهو شخص ۽ ان جهڙا سوين ٻيا ماڻهو انهن کي ڪلمو پڙهائين ٿا. هنن جا نالا تبديل ڪن ٿا ۽ هنن کي اسلامي زندگي جا ضروري آداب ۽ انداز سيکارين ٿا. ان کان وڌيڪ اهي ويچارا ڇا ڪري سگهن؟ ان کان پوءِ مسلمان حڪومتن کي پنهنجي ذمه داري محسوس ڪرڻ گهرجي ها. پر افسوس جو حڪومتن انهيءَ معاملي ۾ پنهنجو فرض محسوس نه ڪيو. ملت جي مخير حضرات پنهنجي پنهنجي زماني ۾ بيشڪ اوقاف قائم ڪري انهيءَ معاملي ۾ ڪجهه انتظام ڪيا. هنن مدرسا قائم ڪيا ۽ پنهنجي حد تائين تعليمي سهوليتون موجود ڪري ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي پر جيستائين حڪومت انهيءَ معاملي ۾ پنهنجي ذمه داري محسوس نه ڪري ها ۽ عام آبادي جي تعليم جو فڪر نه ڪري ها تيستائين ظاهر آهي ته انهن ماڻهن کي به، جيڪي انهيءَ وقت تائين اسلام قبول ڪري چڪا هئا پوري طرح ۽ عملي طور مسلمان بنائڻ ۽ جاهليت جي رسمن کان پاڪ ڪرڻ ممڪن نه هو.

اڄ توهان جنهن حال ۾ آهيو انهيءَ حالت ۾ به اهو نيو نظر اچي رهيو آهي، جيڪو انهيءَ مرحلي جو آهي. توهان جي عام آبادين ۾ ڪروڙين مسلمان آهن، جن به توهان ڏسو

تا ته ڪيترين ئي جهالت جون رسمون آهن. اهي گهڻي قدر اسلام جي شعور کان خالي آهن. مسلمان هوندي به ماڻهن ۾ ڪيتري قدر هندو ذهنيت موجود آهي ۽ ڪيترا بڌ ڌرم جا اثر ماڻهن جي زندگين ۾ موجود آهن ۽ انهن پاڻ ۾ انهي زماني جا ڪيترا اثر باقي رکيا آهن جيڪي انهن وٽ اسلام کان اڳ ئي موجود هئا؟ اڄ به توهان جي زندگيءَ جي اندران جو نيو موجود آهي. يعني توهان جو جيڪو "اڄ" آهي سو "ڪلهه" جي نتيجي طور آهي.

وري انهيءَ دور جي خرابين مان هڪ خرابي هيءَ ظاهر ٿي، جو مسلمانن ۾ نسلي، قبائلي ۽ وطني تعصبات اڀرڻ لڳا. اها بيماري بنو اميه جي دور ۾ ظاهر ٿي چڪي هئي ۽ ان کان پوءِ برابر مسلم سوسائٽيءَ ۾ هڪ وبا وانگر قهلبي رهي آهي. اهڙي طرح نسلي، قبائلي، علائقائي ۽ جاگرافيائي تعصبات مسلمانن ۾ پيدا ٿيندا رهيا. اوهان ته سندا ته مسلمانن جون سلطنتون انهيءَ جبل سان ٽڪرائيون هيون. بنو اميه جو خاتمو انهيءَ سبب ڪري ٿيو. عرب قبيلن جي داستانن ۾ اهائي ڳالهه ملي ٿي ته اندلس ۾ بنو اميه جو خاتمو، ايتري قدر جو مسلمانن جو خاتمو به انهيءَ ڪري ٿيو. مغل سلطنت جو خاتمو به جيڪا اوهان جي هن ملڪ ۾ رهي آهي، انهيءَ ڳالهه جي ڪري ٿيو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دکن ۾ مسلمانن جي رياستن جو خاتمو به انهيءَ ئي ڳالهه جي ڪري ٿيو. جنهن هند به اوهان ڏسندا ته توهان کي معلوم ٿيندو ته مسلمانن جي تباهي ۾، وڏي وڏي مسلمان حڪومتن جي تباهه ٿيڻ ۾، وڏو دخل انهيءَ ڳالهه جو آهي ته مسلمان باوجود انهيءَ جي جو الله ۽ ان جي رسولؐ انهن کي اسلام جي ڪلمي تي جمع ڪري هڪ بڻيءَ جو پاءُ بنائي ڇڏيو هو، پر هو انهيءَ سبق کي وري وري وساريندا رهيا، ۽ بار بار انهن ۾ اهو احساس اڀرندو رهيو ته فلاڻو پٺاڻ آهي، فلاڻو مغل آهي ۽ فلاڻو فلاڻي علائقي جو آهي ۽ فلاڻو فلاڻي علائقي جو آهي. انهن ڳالهين مسلمانن کي تباهه ۽ خراب ڪيو. اها بادشاهي نظام جي خرابين مان هڪ خرابي آهي. بادشاهيءَ جي دور ۾ خود بادشاهن پاڻ ان قسم جي تعصبن مان ناجائز فائدا حاصل ڪيا آهن. بني اميه جي مقابلي ۾ بنو عباس جي تحريڪ اڀري ۽ انهن ايرانين کي عربن جي مقابلي ۾ اڀاريو. خود انهن تعصبن کي هوا ڏني ۽ پنهنجن فائدن لاءِ استعمال ڪيو، يعني پنهنجي بادشاهت کي قائم رکڻ لاءِ.

اهڙيءَ طرح مسلمانن لاءِ اها عظيم مصيبت انهيءَ زماني ۾ پيدا ٿي چڪي هئي، ۽ پنهنجي "اڄ" جي زندگي ۾ به توهان ان جا اثر ڏسو ٿا. جنهن وقت توهان اسلام جي نالي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ جمع ٿيو ٿا تڏهن توهان کي اها فتح مبين حاصل ٿئي ٿي، جيڪا توهان کي پاڪستان جي قيام وقت حاصل ٿي هئي. پر جڏهن توهان کي فتح مبين حاصل ٿي چڪي هئي، تڏهن توهان کي ان کان پوءِ ياد اچڻ لڳي ته فلاڻو ته پٺاڻ آهي، فلاڻو بنگالي، فلاڻو پنجابي فلاڻو سنڌي ۽ فلاڻو بلوچي آهي ۽ اها علامت آهي شامت اچڻ جي. توهان جي سڄي تاريخ اها ڳالهه ٻڌائي رهي آهي ۽ توهان جي ”ڪلمه“ جي اندر جيڪي ڪجهه ٿيو هو، تنهن جو نمونو توهان جي” اڄ ’تي به موجود آهي.

اهڙيءَ طرح هڪ ٻي بيماري جيڪا انهيءَ زماني ۾ پيدا ٿي ۽ پوءِ برابر وڌندي رهي، سا هيءَ آهي ته مسلمانن مان سموريون وفاداريون ختم ٿي ويون ۽ فقط پنهنجي ذاتي وفاداري ۽ پنهنجي ڪٽنب جي وفاداري رهجي وئي. اسلام اچي سڀ وفاداريون ختم ڪري ڇڏيون هيون، قوم، رنگ نسل، وطن ۽ ٻولي، انهن سڀني وفادارين کي اسلام ختم ڪري ڇڏيو هو ۽ ان فقط هڪ خدا، ان جي رسول ۽ دين جي وفاداري مسلمانن کي ڏني هئي، جنهن جي مٿان انهن جو سڄو ڪئريڪٽر تعمير ٿيندو هو. پر بادشاهت واري دور ۾ اها ڳالهه آهستي آهستي ڪمزور ٿيندي وئي ۽ جڏهن اها وفاداري به، جيڪا انهن جي ڪئريڪٽر جو بنياد هئي، انهن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ ڏيڻ لي ٿيڻ شروع ٿي، تڏهن ظاهر ڳالهه آهي ته خودغرضي کان سواءِ باقي ڇا ٿو رهجي وڃي. جڏهن هڪ ماڻهوءَ کي ڪا اعليٰ تر وفاداري نه ملندي، تڏهن هو ڪنهن اعليٰ تر مقصد لاءِ قرباني نه ڪندو ۽ پوءِ هو جيڪي ڪجهه ڪندو آهي سو پنهنجي ذات، پنهنجي ڪٽنب ۽ پنهنجي برادريءَ لاءِ ڪندو آهي.

ان جو نتيجو هي نڪتو ته اسان جي قوم ۾ پڻ ڪرايه جا سپاهي (Mercenaries) پيدا ٿيڻ شروع ٿي ويا، ڪرايه جا سپاهي، ڪرايه جا ايڊمنسٽريٽر، جنهن جي به دل چاهي، چند ٽڪن جي بدلي ۾ انهن جي خدمتن مان فائدو حاصل ڪري وٺي!

خود پنهنجي ملڪ جي تاريخ ۾ ڏسو ته اڳ ۾ اسان جي قوم ڪيترين وڏين پيمانن تي مختلف حڪومتن کي ڪرايه جا سپاهي فراهم ڪندي رهي آهي. توهان کي معلوم آهي ته مرهٽا رياست، جيڪا مسلمانن جي جان و مال، عزت و آبرو، دين مذهب جي دشمن هئي ۽ جنهن کان انهن جي ڪا به چيز محفوظ نه هئي، تنهن رياست ۾ مسلمان فوج موجود هئي. هن جا گوله انداز مسلمان هئا. انهن جون توبون هلائڻ وارا مسلمان هئا. انهيءَ کان پوءِ انگريز آيا ۽ هتان ئي انهن ڪرايه جا سپاهي حاصل ڪيا ۽ هتان جي سپاهين سان انهن هي ملڪ فتح ڪيو. انگريزن کي گهڻي فوج ٻاهران نه آڻڻي پيئي. هتي ئي انهن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کي ملڪ فتح ڪري ڏيڻ وارا به مليو ويا ۽ هٿان ئي مفتوح ملڪ جو انتظام هلائڻ وارا به مليو ويا. ڪنهن کي به اهو احساس ڪونه هوته اسان ڪنهن جي لاءِ ڪهڙو ملڪ فتح ڪري رهيا آهيون ۽ ڪنهن جي لاءِ ڪهڙي ملڪ جو انتظام هلائڻ لاءِ تيار ٿي رهيا آهيون، اهو هن ڪري هوجو سڀ وفاداريون ختم ٿي چڪيون هيون. هڪ آخري وفاداري الله ۽ ان جي رسول ﷺ ۽ ان جي دين جي هئي سوان کي به ختم ڪيو ويو هو. نيٺ جيڪا چيز باقي رهجي ويئي، سا فقط نفس جي وفاداري هئي ۽ نفس جي وفاداري ئي ماڻهوءَ کي اهڙن ڪمن تي آماده ڪري سگهندي آهي.

اهڙي طرح سان آخرڪار، فليپائين کان وٺي مراڪش تائين سڀ مسلمان رياستون ختم ٿينديون ويون ۽ مغربي سامراج انهن جي مٿان سوار ٿيندو ويو. مغربي سامراج جو اوهان جي مٿان چڙهجڻ ڪو حادثو نه هي، ڪو اتفاقي واقعو نه هي. درحقيقت ان جا گهرا تاريخي سبب آهن هتي موقعو ڪونهي جو مان سڀني تاريخي سببن جو جائزو وٺان. مختصر طور اوهان جي آڏو خاڪو پيش ڪريان ٿو ته انهي ئي مرحلي ۾ ڪهڙا سبب هئا جن ڪري اوهان تنزل جي مرحلي ۾ داخل ٿيا ۽ اهو ٽيون مرحلو اهو هو ته سڀ مسلمان

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قومون، بنان ڪنهن استثناجي مغربي سامراج جو شڪار ٿي ويون. جيڪڏهن ڪي به يا ٿي قومون باقي رهجي به ويون ته اهي مفتوح ٿيڻ ڪان بد ويڪ خراب پوزيشن ۾ هيون، جيڪڏهن ترڪي، ايران ۽ افغانستان بچي به ويا ته به مفتوح ملڪن جي پوزيشن کان بد تر حالت ۾ هئا.

ٽيون مرحلو

غلاميءَ جو دور ۽ ان جا اثر

هاڻي هن ٽئين مرحلي کي ڏسو ته ان ۾ اسان ڪهڙين حالتن مان لنگهيا آهيون. ان جي متعلق زياده تفصيل ۾ وڃڻ جي ضرورت ناهي، ڇاڪاڻ ته اجا اوهان کي انهيءَ مرحلي مان گذرئي پندرهن سال ٿيا مس ٿيا آهن (هي تقرير سنه ١٩٦٢ ۾ ڪئي ويئي). تمام ٿورائي ماڻهو اهڙا رهجي ويا ۽ اهي به ٿورا اهڙا ماڻهو هوندا جيڪي ملڪي ورهاڱي وقت ننڍا ٻار هئا، جيڪي شروع کان ئي نه ٿا ڄاڻن ته ان کان اڳي ملڪ جون حالتون ڪهڙيون هيون، نه ته جيڪي جوان آهن تن سيني ته ذري گهٽ اهو زمانو ڏٺو آهي. آءٌ فقط مختصر طور انهيءَ باري ۾ اوهان جي اڳيان ڪجهه عرض ڪريان ٿو.

اسان جي تاريخ جي انهيءَ مرحلي ۾ مغربي سامراج

سيني مسلمان ملڪن ۾ جيڪي ٻه ظلم و ستم مسلمانن تي ڪيا، هنن جي سلطنت کي برباد ڪيو ۽ هنن جي زرخيز زمينن تي قبضو ڪيو، هنن جي اوقاف تي قبضا ڄمايا، هنن جي جان ومال، عزت و آبرو مطلب ته هرهڪ شيءِ تي دست درازيون ڪيون پر آءٌ چوان ٿو ته جيترا ظلم ٻه ڪيا ويا، انهن سڀني جي ڀيٽ ۾ وڏي ۾ وڏو ظلم جيڪو هنن اسان تي ڪيو سو اهو هو ته هڪ نئون تعليمي نظام اسان وٽ رائج ڪيو ويو. اسان جي تعليم جي نظام کي هنن معطل ڪيو ۽ ان کي بيڪار بنائي رکيو ويو ۽ تعليم جو هڪ نئون نظام اسان جي مٿان مڙهيو ويو. انهيءَ طريقي سان هنن اها ڪوشش ڪئي ته اسان ۾ اهڙا نسل پيدا ڪيا وڃن جيڪي پنهنجو پاڻ کان نفرت ڪن، پنهنجي روايتن کان بيگانا هجن ۽ پنهنجي تاريخ کي ذلت جي نگاهه سان ڏسن ۽ پنهنجي تهذيب کي پراڻي ۽ بيڪار ٿيل شيءِ (out of Date) سمجهن. هو اهو ياور ڪن ته سندن تمدن بالڪل فرسوده آهي ۽ انهن جو پنهنجي فڪر ۽ عمل جو نظام انهيءَ قابل نه آهي جو هن زماني ۾ ان تي عمل ڪري سگهجي. هنن جي دل ۽ دماغ ۾ هي ڳالهه ويهاري وڃي ته علم آهي ته اهو جيڪو مغرب کان آيو آهي، تهذيب آهي ته اها، جيڪا مغرب کان آيل آهي ۽ اخلاق آهي ته اهو جيڪو مغرب جو آهي. مطلب هيءُ آهي ته

انسانيت جو جيڪڏهن ڪو نمونو آهي ۽ انسانيت جو جيڪڏهن ڪو مثالي ۽ آئيڊيل تصور آهي ته اهو جيڪو مغرب وارن وٽ آهي.

اهو سڀني کان وڏو ظلم هو، جيڪو هنن اسان جي مٿان ڪيو. تعليم جو جيڪو نظام اسان کي پنهنجي دين کان واقف ڪرڻ وارو هو ۽ اسان جو ناتو اسان جي روايتن سان ڳنڍڻ وارو هو، اسان کي پنهنجي تهذيب سان وابسته ڪرڻ وارو هو، معطل ٿي ويو. مارڪيٽ ۾ ان جي ڪا به قيمت باقي نه رهي. انهيءَ ڪري جن به مسلمانن ۾ دنيوي ترقيءَ جي ڪا خواهش هئي، سي تعليم جي انهيءَ نظام کان منهن موڙيندا ويا. انهيءَ جا اثر اسان جي سماج تي ڏاڍا دوررس پيا. ٿوري ئي عرصي جي اندر اسان جا بهترين ماڻهو اسان جو اهو طبقو جيڪو ڪائيندڙ پيئندڙ هو، جيڪو ذهانت جو مالڪ به هو ۽ علمي استعداد ۽ صلاحيت پڻ رکندڙ هو، جنهن جي اندر عمل جي طاقت به هئي ۽ فڪري صلاحيت به هئي، جنهن جي اندر ليڊرشپ جون صلاحيتون هيون، سي سڀ حالات جي منطق کان مجبور ٿي تعليم جي انهيءَ نظام ڏانهن مُڙي ويو جيڪو اسان کي پنهن جي دين کان، پنهنجي تاريخ کان ۽ پنهنجي تهذيب کان، نه فقط بيگانو ڪرڻ وارو هو بلڪ ساڳئي وقت ان کان نفرت پڻ ڏيارڻ وارو هو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ان سان گڏو گڏ هنن اهو به ڪيو ته ترقين جا جيڪي به امڪان هئا، سي سڀ جو سڀ انهن ماڻهن لاءِ مخصوص ڪيا ويا، جيڪي تعليم جي انهيءَ نظام جي تحت تعليم حاصل ڪندا هئا. هنن اهڙي پاليسي اختيار ڪئي، جنهن جو مطلب اهو نڪري رهيو هو ته جيڪڏهن دنيا ۾ وڌڻ ويجهڻ چاهيو ٿا، بلڪ ايتري قدر جو جيڪڏهن دنيا ۾ جيئرا رهڻ چاهيو ٿا ۽ پنهنجي ڀلائي جا خواهشمند آهيو ته توهان جي لاءِ هن ڪان سواءِ ٻيو ڪو چارو ڪونهي ته توهان پنهنجن ٻچن کي اسان جي حوالي ڪري ڇڏيو ته اسان توهان جي نسلن کي توهان جي دين کان بيگانو ڪري ڇڏيون. اهو ڪم هنن تمام وڏي پيماني تي ۽ سڀني ملڪن ۾ ڪيو. مشرق کان مغرب تائين هو جتي به ويا اتي هنن انهيءَ ڪارنامي کي سرانجام ڏنو. خواهه انگريز هجن، خواهه بيلجين هجن، فرينچ هجن توڙي جرمن هجن ۽ مطلب ته جنهن مسلمان ملڪ تي جيڪا به مغربي قوم مسلط ٿي، تنهن هرهنڌ انهيءَ ڪم کي سرانجام ڏنو.

ان کان پوءِ جيڪي ماڻهو تعليم جي انهيءَ نظام مان فارغ ٿي نڪرڻ وارا هئا، انهن کي پنهنجي نظم و نسق ۾ ۽ ملڪ جي معاشي زندگيءَ جي نظام ۾ جڳهه ڏيڻ لاءِ عملي

طور جيڪا پاليسي اختيار ڪئي، سا اها هئي ته جيڪو ماڻهو اسلام جي اثر ڪان جيترو وڌيڪ خالي هجي، تنهن کي اوترو ئي وڌيڪ بلند مرتبن تي فائز ڪيو وڃي. انهيءَ ڳالهه کي يا قاعده قانون جي شڪل ۾ نافذ ته ڪونه ڪيو ويو ۽ نه ئي حقيقت ۾ ان کي لکت ۾ آڻڻ جي ضرورت هئي ۽ نه وري اهائو ڪرڻ جي قاعدن قانونن ۾ درج ڪرڻ واري ڳالهه هئي، بس، عملي رويو ۽ اجتماعي مجموعي حيثيت ۾ اهڙي هئي ته ماڻهو جيترو وڌيڪ اسلام جي اثر ڪان خالي ۽ مغربيت جي رنگ ۾ جيترو وڌيڪ رنگيل هجي، اوترائي وڌيڪ ترقيءَ جا موقعا هن لاءِ موجود هجن. اهڙي طرح سان هن آهستي آهستي ۽ درجي بدرجي هيءُ ڪوشش ڪئي ته جيئن جيئن به مسلم معاشرو موجود هو اتي سڀني ڪان وڌيڪ اوچن منصبن (Top Positions) تي اهي ماڻهو اچي وڃن، جيڪي عملي طور مسلمان نه هجن، يعني نالو مسلمان جو هجي، پر عملي طور مسلمان نه هجن. نتيجو اهو ٿيو ته اشاڙسون ٿاته ٿوري ئي عرصي بعد جيڪڏهن نظم ونسق آهي ته ان ۾ وڏا وڏا مرتبا انهن وٽ ئي رهيا جيڪڏهن معاشي زندگي آهي ته ان جا اهم ترين هنڌ انهن لاءِ هئا ۽ اها پاليسي سڀني مسلمان ملڪن ۾ رهي. تو هان جتي به وڃي ڏسندا اتي تو هان کي اهائي

پاليسي ڪم ڪندي نظر اينديون.

جڏهن مسلمان ملڪن ۾ آزادي جون تحريڪون اٿڻ شروع ٿيون ۽ مغربي ادب ۽ مغربي تاريخ جي مطالعي ماڻهن ۾ اهو جذبو اڀاريو ته حالات جي منطق جي اها تقاضا هئي ته انهن تحريڪن جا ليڊر اهي ئي ماڻهو هجن، جيڪي حڪمران قوم جي ٻولي ڳالهائي سگهندا هجن ۽ حڪمران قوم انهن جي ٻولي سمجهي سگهندي هجي، جيڪي حڪمران قوم جي مزاج کان واقف هجن، جيڪي انهيءَ ڳالهه کي ڄاڻندا هجن ته حڪمران قوم سان معاملو ڪيئن ڪرڻو آهي. اها حالتن جي منطق جي تقاضا هئي ته انهيءَ قسم جا ماڻهو مسلمانن جي آزاديءَ وارين تحريڪن جا ليڊر بڻجن. ان کان سواءِ مسلمانن لاءِ ڪو ٻيو چارو ڪونه هو. جيڪي انهن جي مذهبي مدرسن مان نڪتل ماڻهو هئا، سي انهيءَ موقعي تي مسلمانن جي رهنمائي لاءِ موزون نه هئا. ممڪن نه هو ته اهي هنن جي رهنمائي جو ڪم پورو ڪن ۽ آزاديءَ جون جنگيون جوٽين. لامحاله مسلمانن اهڙن ئي ماڻهن کي اڳتي ڪيو ۽ انهن جي رهنمائي ۾ هنن ڪم ڪرڻ شروع ڪيو. هر هنڌ ۽ هر مقام تي سڄي دور ۾ اوهان ڏسندا ته مغرب کان وٺي مشرق تائين سڀني مسلمان ملڪن ۾ آزاديءَ جي تحريڪن لاءِ جيڪي مسلمان ليڊر اٿيا، انهن هر هنڌ مسلمانن کي دين جي نالي ۾ پڪاريو آهي ۽ سڏايو آهي

ته هيءَ اسلام ۽ ڪفر جي جنگ آهي جيڪا اسين وڙهي رهيا آهيون ۽ ان ۾ اوهان پنهنجيون جانيون ڏيو، پنهنجي مال جي قرباني ڏيو ۽ محنتون صرف ڪريو ته جيئن اسلام قائم ٿئي.

اهو طريقو فقط ڪنهن هڪ ئي ملڪ ۾ اختيار نه ڪيو ويو. اوهان جنهن به مسلمان ملڪ جون حالتون ڏسندا، اتي اها ئي شيءَ توهان کي نظر ايندي. تازو الجزائر جي قومي آزادي جي جيڪا جنگ لڙي وئي آهي ته اتي به اها ئي صورت پيش آئي. مون خود حالات جي قريبي مطالعي مان اها راءِ قائم ڪئي آهي ۽ مصر ۾ الجزائري ليڊرن سان انهيءَ موضوع تي ڳالهه ٻولهه ڪئي آهي جنهن مان ان جي تصديق ٿئي ٿي. الجزائري رهنمائن مون کي ٻڌايو آهي ته جيستائين اسين الجزائري عوام کي اهو نه چيئون ته هيءَ ڪفر ۽ اسلام جي جنگ آهي ۽ خدا جي راهه ۾ جهاد آهي تيستائين هڪ الجزائري به اڳتي وڃڻ لاءِ تيار نه ٿيندو، يعني دين جي نالي ۾ هنن کي پڪاريو ويو، دين جي نالي ۾ هو اٿيا ۽ هنن اهڙا ته ظلم ۽ ڏاڍ برداشت ڪيا ۽ اهڙيون ته قربانيون ڏنيون، اهڙا ته نقصان سٺا، جو انسان انهن جون ڳالهيون ٻڌي رشڪ ڪري ٿو. ڪا ان سواءِ رهي نٿو سگهي ته هڪ قوم هن زماني ۾ ايترو ڪجهه ڪري سگهي ٿي.

اهڙيءَ طرح سان مثلاً ترڪيءَ ۾ جڏهن يوناني پهرين

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جنگ عظيم کان پوءِ ايشيا مائنر ۾ گهڙي آيا ته ان وقت مصطفيٰ
ڪمال پاشا نڪرندو هو ۽ هو فوجن ۾ ايندو هو ته سندس
هٿ ۾ قرآن مجيد هوندو هو ۽ هو چوندو هو ته اي ترڪو!
توهان کي معلوم آهي ته هي ڪهڙو ڪتاب آهي؟ ۽ هو چوندا هئا
ته هائو، هي قرآن آهي، ته هو چوندو هو ته جيڪڏهن توهان
مون سان گڏ جي هنن يونانين سان نه وڙهندا ته پوءِ هي ڪتاب
هن سرزمين تي نظر نه ايندو. انهيءَ طرح سان هن مسلمانن
کي ايڪار پوءِ انهيءَ طريقي سان نيٺ ترڪن پنهنجيون جانيون
لڙائيءَ، باوجود هن ڳالهه جي، جو هٿيارن جي وڏن گهٽتائي
هئي ۽ يونانين جي پٺ تي سڀني اتحادي ملڪن جي طاقت موجود
هئي، پر انهيءَ سڄي سازو سامان ۽ حمايت جي باوجود مسلمانن
جنهن گهڙي جذبي سان قربانيون ڏنيون، تنهن آخرڪار
يونانين کي ڏڪي پاهر ڪيو.

اهڙي طرح سان توهان جنهن به مسلمان ملڪ سي
ڏسندا ته اتي توهان کي اها ئي ڳالهه نظر ايندي ته ليڊر
آهن ته اهي ماڻهو، جيڪي اسلام کان بيگانا ۽ ان کان بلڪل
ناواقف آهن. نه ان جو ڪو شعور اٿن، ۽ نه ان جو علم. هو
ڪنهن بي تهذيب جا پاليل هئا، پر مسلمان مجبور هئا ته
ليڊر انهن ئي ماڻهن کي بنائين ۽ انهن ماڻهن هر هنڌ مسلمانن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي ديني جذبي کي ٿي اپيل ڪري ڪمڪذيو ۽ آزاديءَ جون جيتريون به لڙايون ڪئيون ويون، سي سڀ انهيءَ طريقي سان ڪئيون ويون آهن.

چوٿون دور

آزاديءَ کان پوءِ

اهڙيءَ طرح سان ٽيون مرحلو ختم ٿيو ۽ هاڻي اسان چوٿين مرحلي ۾ داخل ٿيون ٿا. انهيءَ مرحلي ۾ ٿوري ٿوري وقفي کان پوءِ سڀ مسلمان ملڪ آزاد ٿي ويا.

انهيءَ چوٿين مرحلي ۾ پوڻ بيشڪ هي آهي ته هر هنڌ حڪمراني ۽ معاشي زندگيءَ جون واڳون انهن ماڻهن جي هٿ ۾ آهن، جيڪي دين جي شعور کان خالي ۽ دين جي سمجهه کان عاري آهن، بلڪ جن جي نگاهه ۾ مسلمانن جون سڀ روايتون حقير ۽ ذليل آهن، جيڪي ائين سمجهن ٿا ته جيڪڏهن اسان ديني زندگي اختيار ڪئي ۽ پنهنجي قدرن ۽ اصولن جي پيروي ڪئي ته اسين هن دنيا ۾ ذليل ۽ خوار ٿي وينداسون ۽ اسان جي ڪا به قدر ۽ قيمت نه رهندي ۽ انهيءَ صورت ۾ اسين ترقي ڪري ئي نه ٿا سگهون. جيڪڏهن اسين ترقي ڪري سگهون ٿا ته مغربي خيالن ۽ نظرين جي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيروي سان ڪري سگهون ٿا. انهن ماڻهن جاسوچيل سمجهيل نظريا اهي ئي آهن، ڇاڪاڻ ته انهن کي سچي تعليم ۽ تربيت ملي ئي انهيءَ شيءَ جي آهي. انگريزن جي زماني ۾ اهڙن ئي ماڻهن کي آئي مٿان ويهاريو ويو هو ۽ اڄ زندگيءَ جي هر شعبي ۾ سربراهيءَ جي منصب تي اهي ئي ماڻهو آهن ۽ اها صورتحال عام مسلمان ملڪن ۾ موجود آهي. آزادي جي جنگ ته اسلام جي نالي ۾ لڙي ويئي ۽ جڏهن مسلمانن جانيون قربان ڪري آزادي حاصل ڪئي ته ان کان پوءِ جنهن شيءِ جو سيني کان اول شڪار ڪيو ويو اهو خود اسلام هو.

پاڪستان جي جنگ پڻ اسلام جي نالي تي لڙي ويئي پر ڪاميابي کان پوءِ اسلامي قانون کان بچڻ لاءِ حڪمران گروه جيڪي ڪارناما ڪيا، سي سڀني جي سامهون آهن.

هن وقت تازه ترين صورتحال الجزائر جي سڀني جي سامهون آهي. اڄهو هائي لکن مسلمانن جانيون لڙائي ۽ قربانيون ڏيئي آزادي حاصل ڪئي. ان کان پوءِ جيڪا خوشخبري انهن کي ٻڌائي ويئي سا هيءَ هئي ته الجزائر هڪ "سيڪولر سوشلسٽ اسٽيٽ" هوندي. اهو ڪيل ترڪيءَ ۾ ڪيڏيو ويو. ساڳيو ئي ڪم، تيونس ۽ مصر ۾ ڪيو ويو. ڪهڙو مسلمان ملڪ آهي جتي اهو کيل نه کيڏيو ويو هجي؟ تيونس جو ئي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مثال وٺو! مسلمانن کي دين جي نالي ۾ پڪاريو ويو. دين جي نالي ۾ ئي مسلمانن قربانيون ڏنيون ۽ آخرڪار جڏهن آزادي حاصل ٿي ته بورقيبه صاحب مسلمانن کي هي خبر ڏنائي ته رمضان جي مهيني ۾ روزي رکڻ سان پيداوار (Production) گهٽجي وڃي ٿي. اها ڳالهه جيڪا روس ۾ ڪميونسٽ مسلمانن جي ضد ۾ ڪوڪيندا رهيا ته اها ئي ڳالهه تيونس ۾ بورقيبه صاحب مسلمانن کي ٻڌائي ته جيڪي ماڻهو پروڊڪشن جو ڪم ڪن ٿا، سي روزا نه رکن. هاڻي ظاهر ڳالهه آهي ته پوڙها ته روزي رکڻ جي قابل ناهن ۽ جوان جيئن ته پروڊڪشن جو ڪم ڪندا آهن ان ڪري اهي روزا نه رکن

اهو هڪ طبقو آهي جنهن جي هٿن ۾ اختيارات آهن ۽ طاقت آهي، ٻيو طبقو مسلمان ملڪن ۾ اهو آهي جيڪو مذهبي طبقو سڏجي ٿو. انهي طبقي وٽ دين جو علم آهي. اهي ماڻهو ڄاڻن ٿا ته خدا ۽ رسول جا حڪم ڪهڙا آهن. انهن کي خبر آهي ته تهذيب ڇا آهي پر انهن کي ڪا به تعليم ۽ تربيت انهي نوعيت جي نه مليي جنهن جي آڌار تي مسلمان هي توقع رکن ته پهرين طبقي جي هٿ مان اختيار کسي جيڪڏهن هو انهي طبقي جي حوالي ڪن ته اهو قومي معاملن کي هلائي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سگهندو، يعني اهو طبقو مسلمانن جي جذبات ۽ سنڌن احساسن، مطلب ته هر چيز جي وڏي ڪ قريب آهي ۽ ان جي باري ۾ مسلمان هي اعتماد رکن ٿا ته هنن جي هٿن ۾ اسان جا معاملا ڏيندا سون ته اهي اسان جي دين کي خراب نه ڪندا، اسان تي ڪفر ۽ فسق کي آڻي مسلط نه ڪندا پر هي اعتماد نه ٿا رکن ته انهن جي هٿن ۾ جيڪڏهن معاملات ڏيون ته اهي انهن کي هلائي سگهندا ۽ منجهن اها اهليت آهي ته هو قوم جي قيادت ڪري سگهن ٿا، اسان جي ماليات کي هلائي سگهن ٿا ۽ اسان جي وزارت خارجه کي هلائي سگهن ٿا. اها اميد مسلمان انهن کان نه ٿا رکن.

هڪ عام مسلمان انهن ٻنهي طبقن جي وچ ۾ حيران ۽ پريشان بيٺو آهي. ڪٿي ته مسلمانن ۾ دين کان جهل آهي، عادتون بگڙيل ۽ اخلاق ڪمزور اٿن، پر جيئن ابتدا ۾ عرض ڪيو ويو آهي، اسلامي تحريڪ جا غير معمولي اثرات اڃا تائين زائل نه ٿي سگهيا آهن. ڪيترو ئي بگڙيل کان بگڙيل مسلمان هجي، توهان وڃي هن کان پڇو ته هو شراب کي ڇا ٿو سمجهي؟ حرام يا حلال. هو هرگز نه چوندو ته شراب حلال آهي. هن کان پڇو ته زنا جي باري ۾ تنهنجي ڪهڙي راءِ آهي؟ هن کان پڇو ته جوئا جي متعلق ڇا ٿو چوين؟ حلال آهي يا حرام هو هرگز نه چوندو ته زنا ۽ جوئا حلال آهن. هن کان پڇو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ته رشوت کي ڇو نه ٿو سمجهن؟ مطلب ته هڪ هڪ ڳالهه
هن کان پڇندا وڃو. اوهان کي معلوم ٿيندو ته هنن جا
قدر (Values) بلڪل نه بدليا آهن. هنن جون عادتون
بگڙجي ويون آهن، هنن جو ڪردار بگڙجي ويو آهي، هنن جي
اخلاق جو ته ديوالو نڪري ويو آهي، پر هنن جا قدر بلڪل نه
بدليا آهن. اهي قدر ته ماءُ جي کير سان گڏ هنن کي مليا آهن.
اهي هنن جي رڳ رڳ ۾ سمايل آهن هڪ عام مسلمان کان
پڇو ته ادا جيڪڏهن هڪ عورت اڌ اگهاڙي لباس ۾
اسٽيج تي نچي ته ڇا اها اسلامي تهذيب آهي؟ هي ڳالهه
هن جي ذهن ۾ ڪڏهن به نه ٿي اچي سگهي ته اها اسلامي
تهذيب آهي. هو جاهل آهي، هن ويچاري قرآن به سمجهي
نه پڙهيو آهي، هو حديث کان به ناواقف آهي پر آ خر مدين
کان اسلامي تهذيب جي متعلق جيڪي تصور پکا هليا پيا
اچن، تن جا اثر هڪدم ڪيئن ختم ٿي ويندا؟ هو پنهنجي
ڪم علمي جي باوجود پنهنجن روايتن جي روشنيءَ ۾ حالتن
کي ته سندو ۽ رايا قائم ڪندو، اهوئي سبب آهي جو هڪ عام
مسلمان جي حالت اها آهي ته اسلام جو هڪ خلاصو هن جي
ذهن ۾ آهي. هڪ چيز کان ٻئي چيز تائين تو هان
سڀني مسلمان ملڪن ۾ هليا وڃو هر هنڌ عوام جو اهوئي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حال آهي. پاڪستان، ترڪي، ايران، مصر، الجزائر جنهن هند ۾ به ويندا، اتي اوهان کي سندا ته هڪ عام مسلمان انهن ڏي قدرن جو قائل آهي ۽ هو ڇڱيءَ طرح ڄاڻي ٿو ته اهي قدر ڇا آهن؟ ڪنهن طرح سان به هن جي ذهن ۾ هيءَ ڳالهه نه ٿي ويهاري سگهجي ته اهي اسلامي قدر نه آهن.

وري اها ڳالهه ته هو اسلام کي نه ٿو ڄاڻي مگر آهي ان جو عاشق. تازي تاريخ ۾ سيني کي سي ور تو آهي ته اسلام جي نالي تي هن کي اپاريو ويو آهي ۽ هر ملڪ ۾ اسلام جي نالي کانسواءِ ڪنهن ٻئي نالي تي توهان هن کي هرگز اپاري نه ٿا سگهو. هو جيڪڏهن جان ڏيئي سگهي ٿو ته هن اطمينان جي آڌار تي ڏيئي سگهي ٿو ته آءٌ خدا جي راهه ۾ جان ڏيئي رهيو آهيان ۽ جنت ۾ ويندس. جيڪڏهن هن کي اهو يقين نه هجي ته پوءِ ڪانئر کان وڌيڪ بزدل به بيو ڪو نهي. پوءِ هو جان ڏيئي نٿو سگهي. اهو عام مسلمان جو حال آهي. هاڻي جيڪا سيني مسلمان ملڪن جي بدقسمتي آهي سا اها آهي ته جنهن طبقي جي هٿن ۾ مسلمانن جي حڪومت اچي ويئي آهي، سو پنهنجي قوم جي خواهشن ۽ جذبن جي بلڪل خلاف ابتي رخ ۾ سڄي قومي زندگيءَ کي زبردستي گهلي وڃي ٿو چاهي ۽ ڪنهن جڳهه تي هو مجبور ٿي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسلام جو نالو ته وٺي ٿو پر اسلام جي معنيٰ ۽ مقصد کي بدلائي ڇڏي ٿو. اها ئي مغربي تهذيب آهي، پر ان جي هتان هو اسلام جو نيو لڳا ئي هلائڻ چاهي ٿو. ۽ مسلمان عام مسلمان ايترا انڌا ۽ بيوقوف ڪيئن جو هڪ صاف غير اسلامي شيءِ کي هنن جي سامهون آڻي اسلامي قرار ڏنو وڃي ۽ هو انکي اسلامي تسليم ڪن. نه فقط پاڪستان ۾ بلڪ هر مسلمان ملڪ ۾ پوزيشن اها ئي آهي. هڪ مغرب زده طبقي جي هٿن ۾ حڪومت آهي ۽ ان جي هٿ ۾ اسان جي معاشي زندگيءَ جون ڪنجيون آهن ۽ هو زبردستي پنهنجي قوم کي ڇڪي مغرب جي رستي تي آڻڻ گهري ٿو. پر قوم آهي جا تبديل نه ٿي ٿئي. حقيقت اها آهي ته جنهن طرح جا شديد ظلم مسلمان قوم کي نا مسلم بنائڻ لاءِ روس يا ترڪيءَ ۾ ڪيا ويا، تنهن جو اسان هن ملڪ ۾ رهندي تصور به نه ٿا ڪري سگهون. ترڪيءَ ۾ هزارين ماڻهو فقط هن ڪري ماريا ويا ته هو ٽوپي تبديل ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا. اهو به ڄڻ گويا هڪ تمام وڏو سڌارو (Reform) هو ته ماڻهو ڪنهن طرح پنهنجي ٽوپي تبديل ڪن. انگريزي ٽوپ ملڪ ۾ موجود نه هئا ته يورپ جي ملڪن کان ردي ڪيل مال درآمد ڪيو ويو، فقط هن غرض لاءِ ته ماڻهن کي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نوپ فراهم ڪيو وڃي. انهيءَ سڌاري جي خاطر مارشل لا لڳايو ويو. اهي سڀ ظلم ۽ ستم ڪيا ويا. مگر اڄ به توهان ڏسي ونو ته عام ترڪ اهڙو ئي مسلمان آهي جهڙو اڳي هو. هن جي اندر ڪا به ڦير ڦار ڪا نه ٿي آهي. صاف ظاهر آهي ته اهي ماڻهو پنهنجي قوم کي تبديل (Convert) نه ٿا ڪري سگهن، انهن کي نا مسلم نه ٿا بنائي سگهن، ان جي اندر ڪفر نه ٿا لاهي سگهن، جا هي پنهنجو سڄو زور ڏئي ڇو نه لڳا ئين.

ها ٿي جيڪا پور يين آهي سا هيءَ آهي ته قوم جيڏانهن وڃڻ چاهي ٿي، تيڏانهن حڪومت ان کي وڃڻ نه ٿي ڏئي ۽ حڪومت جيڏانهن وني وڃڻ چاهي ٿي، تيڏانهن قوم وڃڻ نه ٿي چاهي. هڪ مستقل ڇڪتاڻ آهي، جيڪا سڀني مسلمان ملڪن ۾ موجود آهي. "اسلام ٽو ڊي" (Islam today) اهو ئي آهي.

مسلمان قوم کي نا مسلم بنائڻ لاءِ سڀني مسلمان ملڪن ۾ زور لڳايو پيو وڃي. تعليم جو نظام اهڙو نافذ ڪيو پيو وڃي، ته جيئن انهن جي اندران اسلامي قدرن کي ٻاهر ڪڍيو وڃي، هنن جي اخلاق جو ستيا ناس ڪيو وڃي، هنن کي اهڙي تربيت ڏني وڃي جيڪا کين

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجن روايتن کان بيگانو بنائي ڇڏينديون. عوام الناس ۾ اهو ڪلچر ڦهلائڻ جي ڪوشش پئي ڪئي وئي، جنهن سان ان جا رهيل ڪهيل اخلاق به برباد ٿي ويندا. هنن ۾ مغربي علوم رائج ڪيا پيا وڃن. انهن سڀني شين جو حاصل جيڪڏهن ڪجهه ٿي سگهي ٿو ته فقط اهو ته مسلمانن جي سيرت ۽ ڪردار روز بروز گهٽجي ويندي ۽ هو هڪ (Character less) قوم بنجي ويندي. ائين ته ٿي سگهي ٿو، پر اهو نه ٿو ٿي سگهي ته هو ڪفر کي ڪنهن طرح به اسلام ڪري مڃين، يا اسلام کي جاڻي ٻجهي ترڪ ڪري ڇڏين ۽ هڪ سيڪيولر (لاديني) اسٽيٽ لاءِ تيار ٿي وڃن.

هاڻي ان جو خميازو مسلمان ملڪ ڪهڙو پوگي رهيا آهن. تنهن جو اندازو توهان سڀني مسلمان ملڪن جي ترقيءَ جي رفتار کي ڏسي ڪريو! سڀني مسلمان ملڪن کي ڏسي وٺو! ڪنهن به ميدان ۾ ڪا خاص ترقي آهي؟ وهان کي نظر ڪانه ايندي. ترڪي ته سنه ١٩٢٤ کان باقاعده آزاد رياست جي حيثيت سان موجود آهي، پر ذرا ڏسو ته سهين ته اتي ڪيتريون انڊسٽريون آهن؟ واپار جو ڪهڙو حال آهي؟ جيتري مدت ترڪيءَ کي ملي آهي، اوتري مدت جپان کي به ملي هئي ۽ اهو ڪٿان ڪٿي پهچي ويو آهي. ذرا ترڪي کي ڏسو ته ان ڪيتري

ترقي ڪئي آهي ؟ سبب صاف ظاهر آهي ته ترڪي هڪ مسلسل اندروني چڪتاڻ ۾ رهي آهي. حڪومت قوم کي ڪنهن ٻئي طرف ڏانهن وٺي وڃڻ چاهي ٿي، پر اها اسلام جي طرف اچڻ چاهي ٿي. نتيجو اهو آهي ته هڪ مستقل چڪتاڻ آهي، جيڪا حڪومت ۽ قوم جي درميان برپا آهي. اهڙي حالت ۾ ڪو ترقيءَ جو قدم اڳتي ڪيئن ٿو وڌي سگهي ؟ اهڙوئي حال ٻين مسلمان ملڪن جو آهي. خوب چڱيءَ طرح ياد رکو ته جنهن هنڌ به قوم جي ضمير ۽ حڪومت جي پاليسيءَ ۾ تضاد، بلڪ چڪتاڻ ۽ ٽڪراءُ هوندو، انهيءَ هنڌ ڪا به ترقي ممڪن نه آهي. هڪ قدم به اها قوم ترقي جي رستي تي اڳتي نه ٿي وڌي سگهي جاڪاڻ ته قوم جي ضمير ۽ حڪومت جي پاليسيءَ ۾ ٽڪراءُ برپا آهي. جيڪڏهن ڪا به حڪومت طاقتور ٿي سگهي ٿي ته فقط ان وقت ٿي سگهي ٿي، جڏهن قوم جو ضمير ۽ حڪومت جي پاليسي هڪ ٻئي جي مطابق هجن. جيڪا پاليسي حڪومت بنائي، سا قوم جي جذبن ۽ احساسن جي عين مطابق هجي ۽ جنهن وقت اها پاليسي ٺهي وڃي ته پوءِ سڄي قوم پنهنجي جان لڙائي انهي پاليسيءَ کي ڪامياب بنائڻ جي ڪوشش ڪري، تڏهن هڪ ترقي ڪرڻ واري قوم پيدا ٿي سگهي ٿي. اهڙي حالت ۾ ترقي ٿي نه ٿي سگهي، جڏهن قوم جيڏانهن وڃڻ چاهي، حڪومت

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ان کي اوڏانهن وڃڻ نه ڏئي ۽ حڪومت جنهن طرف قوم کي وٺي وڃڻ چاهي قوم انهيءَ طرف وڃڻ نه چاهي. فرض ڪريو ته اهڙي قوم جيڪڏهن بغاوت نه به ڪري، ته ڏهن به ان جو عدم تعاون ئي تباهه ڪن آهي. ان جو نا رضامند هئڻ بجاءِ خود خطرناڪ آهي.

اهو آهي " اسلام نئون ڏي" هاڻي آءٌ اوهان جي سامهون مختصر طور هي عرض ڪندس ته انهيءَ " نئون ڏي" کان پوءِ " نئون ماڙو" (Tomarrow) چا هئڻ گهرجي؟

سيني مسلمان ملڪن جي مستقبل جو انحصار آهي هن ڳالهه تي ته آخرڪار هتي اسلام جي باري ۾ ڪهڙو رويو اختيار ڪيو ويندو؟ جيڪڏهن اسلام جي باري ۾ منافقانه طرز عمل جي صورت مسلمان ملڪن ۾ جاري رهي ۽ اهو دشمني وارو رويو انهيءَ طرح سان روا رکيو ويو ته مون کي خوف آهي ته مسلمان قوم گهڻي وقت تائين پنهنجي آزاديءَ کي برقرار رکي نه سگهندي ۽ وري غلام بڻجي ويندي ۽ اڳي کان وڌيڪ خراب پوزيشن ۾ وڃي ويندي. البت هاڻي به جيڪڏهن انهن ماڻهن کي عقل اچي، جيڪي مسلمان قوم جا معاملا هلائي رهيا آهن ۽ مسلمان ملڪن ۾ صحيح قسم جي جمهوريت قائم ٿي وڃي ته اهي پنهنجي مرضيءَ سان ماڻهن کي چونڊي انهن کي اقتدار

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سونهن ۾ هتي اسلام جي منشا، ان جي تهذيب ۾ اصولن مطابق حڪومت جو نظام، معيشت جو ۽ تعليم جو نظام رائج ڪيو وڃي ته منهنجو خيال آهي ته تمام جلدي مسلمان قومون تمام وڏي طاقت بڻجي وينديون. نه فقط اهو ته طاقت حاصل ڪري وٺنديون، بلڪ دنيا ۾ انهن جي طاقت فيصله ڪن طاقت هوندي. مسلمان ملڪن جو بلاڪ ڪو معمولي بلاڪ نه آهي. انڊونيشيا کان وٺي مراڪش تائين مسلسل مسلمان قومن جو ايترو وڏو بلاڪ آهي جنهن وٽ ايتري قدر وسيع وسيلا ۽ ذريعا ۽ آدمشماري (Man Power) آهي، جيڪڏهن سڀ جو سڀ اسلام جي اصولن تي ڪم ڪري ۽ اسلام جي مٿان متحد ٿئي ته دنيا جي ڪهڙي طاقت آهي جو ان جي سامهون ٽڪي؟

هاڻي ٻيو سوال جيڪو مون اوهان جي آڏو پيش ڪيو آهي، ان جو جواب آءٌ ٿورن لفظن ۾ ڏيندس. سوال هي هو ته اسلام هن زماني ۾ دنيا ۾ غالب اچي سگهي ٿو يا نه؟ دنيا جون قومون ان کي قبول ڪري سگهن ٿيون يا نه؟ قبول ڪري سگهن ٿيون ته ڪيئن؟ ۽ اسلام هن زماني ۾ قابل عمل آهي يا نه؟ اهو سوال اڄ ڪلهه وڏي ڪثرت سان پيش پيو ڪجي.

آءٌ عرض ڪريان ٿو ته ڪنهن به زماني ۾، زماني پاڻ اڳتي وڌي نه ڇيو هو ته آءٌ اسلام کي قبول ڪرڻ لاءِ تيار

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهيان. سڀ ڪان وڏي ڳالهه هيءَ آهي ته رسول ڪريمﷺ جن جڏهن عرب جي جاهل سوسائٽيءَ ۾ اسلام جي دعوت ڏني هئي ته ڪڏهن زماني اٿي چيو ته اي محمدﷺ! اسين توهان جي انهيءَ دعوت کي قبول ڪرڻ لاءِ تيار آهيون؟ اصل دارومدار ته انهيءَ طاقتور ۽ مضبوط داعيءَ تي هوندو آهي، جيڪو هيئن چوي ته "اي زمانا! جيڪڏهن تون مون سان موافقت نه ٿو ڪرين، ته آءٌ توکي پنهنجو موافق بنائي ڇڏيندس" ائين ته ڪٿي اسلام ۽ ڪٿي ڪميونزم! پر بحث خاطر ڪميونسٽ انقلاب جي ڪاميابيءَ کي ڏسو جيڪي توهان جي سامهون جي ڳالهه آهي، جيتو ٺيڪ اسلام ايتري تبديلي (Radical change) نٿو چاهي، جهڙي ڪميونزم چاهي ٿو. مڪمل طور ماڻهن جي شخصي ملڪيت کي ساقط ڪرڻ ۽ سڀ املاڪ جي مٿان حڪومت جو قابض ٿيڻ ۽ هڪ مرڪز تي سڀني قومي دولت جو جمع ٿيڻ تمام وڏو ڦيرو آهي، اسلام ايڏو وڏو ڦيرو آڻڻ نٿو چاهي، پر جڏهن ڪجهه ماڻهو اٿيا ۽ انهن اهو ارادو ڪيو ته اسان کي اهو نظام نافذ ڪرڻو آهي ته اهي ڪامياب ٿي ويا.

اهڙيءَ طرح هي سوال به بلڪل بيهودو آهي ته اسلام اڄ قابل عمل آهي يا نه؟ اسلام هر زماني ۾ عمل جي قابل هو ۽ اڄ به آهي ۽ قيامت تائين عمل جي قابل رهندو.

اصل سوال جنهن تي دارومدار آهي سو هي آهي ته ڇا ڪا قوم دنيا ۾ اهڙي به موجود آهي، جيڪا سڄي جي سڄي اسلام کي ڳالهه وٽ عمل ۾ آڻڻ لاءِ تيار هجي؟ جيئن مون آغاز ۾ چيو هو ته اسان جي تاريخ جي شروعات ٿي انهيءَ ڳالهه کان ٿي هئي ته عرب جي سڄي جي سڄي قوم هن ڳالهه لاءِ تيار ٿي وئي ۽ پنهنجي سڄي معاشي، معاشرتي، سياسي ۽ تمدني نظام کي اسلام تي قائم ڪري، پنهنجين انفرادي سيرتن ۽ اجتماعي احوال کي اسلام جي مطابق بدلائي ڇڏيو. ان اهو وعدو ڪيو هو ته دنيا ۾ اسلام جي علمبردار بڻجي اٿندي، انهيءَ لاءِ جيئندي ۽ انهيءَ لاءِ مرندي!

جڏهن هڪ اهڙي قوم دنيا ۾ پيدا ٿي وئي تڏهن ڏسو ته اها ڪهڙيءَ طرح دنيا تي غالب ٿي وئي! ۽ ڪهڙي طرح دنيا تي ان جا اثرات اڄ تائين موجود آهن.

جيڪڏهن ان طرح سان ڪا سڄي قوم پوريءَ طرح سان اسلام کي اختيار ڪري ۽ پنهنجي سڄي زندگيءَ جو نظام ان جي مطابق هلائي ۽ انهيءَ جي لاءِ جيئڻ ۽ مرڻ لاءِ تيار ٿئي ته منهنجو خيال آهي ته اڄ دنيا اسلام قبول ڪرڻ لاءِ تيار آهي.

هاڻي آخر ۾ آءٌ هڪ ٻي غلط فهمي دور ڪرڻ ضروري سمجهان ٿو. چيو ويندو آهي ته اڄ ڪله جو دور نئون دور

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي، روشنيءَ ترقي جو زمانو آهي، هاڻي حالتون بالڪل بدلجي چڪيون آهن ۽ پراڻيون شيون هاڻي هلي نٿيون سگهن. ليڪن اهي خيالات رڳو موجوده دور جي لاءِ ئي مخصوص نه آهن. هر زماني جا ماڻهو پنهنجي زماني جي متعلق اهڙين ئي سوچيندا ۽ چوندا رهيا آهن. انسان هر زماني ۾ پنهن جي دور کي نئون دور سمجهيو آهي ۽ ائين سوچيو آهي ته اڳوڻا دور پراڻا ٿي ويا جن ۾ ڪا به خوبي نه هئي. ته ڇا اهو ڪا ماڻهو جهالت ۾ مبتلا هئا ۽ اسين نئين زماني جا ماڻهو، وڌيڪ سجاڳ، روشن خيال ۽ علم ۽ فن سان آراسته آهيون. اسان وٽ اهي شيون آهن جيڪي اڳوڻن ماڻهن کي نصيب نه هيون. هر زماني ۾ انسان انهيءَ غلط فهميءَ ۾ مبتلا رهيو آهي. حالانڪ علمي انڪشافات کي ڇڏي، جن جا دروازا الله پاڪ انسان لاءِ آهسته آهسته کوليا آهن، جيڪڏهن ڏٺو وڃي ته انسان آدم عليه السلام جي وقت کان وٺي اڄ تائين اهڙو ئي رهيو آهي جهڙو اڳي هو. هن جي ذهن جي بناوت ساڳي ئي آهي، سندس دماغي صلاحيتون به ساڳيون ئي آهن. سندس نفس جون خواهشون به اهي ئي آهن، هن جي جسم جا مطالبا به اهي ئي آهن، ته سوچ جا انداز به اهڙئي آهن. ڪڏهن به منجهن ڪو بنيادي فرق نه آيو آهي. جو ته انسان

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي تخليق جهڙيءَ ريت هئي سا اڄ به انهيءَ طرح جاري آهي.
جهڙيءَ طرح آدم عليه السلام جي وقت هئي. اهو ئي سبب آهي
جو اڄ کان چار هزار سال اڳ، مثال طور حضرت لوطؑ جي قوم
جنهن برائي ۾ مبتلا هئي آمريڪا جهڙي ”ترقي يافته“ ملڪ
۾ جنهن جي دعويٰ آهي ته هن جهڙو ”ترقي يافته“ ملڪ دنيا
۾ ڪو به نه آهي، ان ملڪ ۾ لوطؑ جي قوم جي پوئلڳن جو
تعداد به ڪروڙ جيترو چيو وڃي ٿو. پوءِ اڄ کان چار هزار سال
اڳ ۽ اڄ جي زماني ۾ ڪهڙو فرق ٿيو؟ ساڳيءَ ريت جيڪڏهن
پراڻي زماني ۾ فرعون پنهن جي وزير کي حڪم ڪيو هو ته
”منهنجي لاءِ هڪ بلند عمارت جوڙائي وڃي ته جيئن آءٌ
مٿي چڙهي ڏسان ته سهي ته موسيٰؑ جو خدا ڪٿي ۽ ڪهڙو آهي؟
ان کان ٽي - ساڍا ٽي هزار سال پوءِ جڏهن روس جو اسپوٽنڪ
(خلائي جهاز) به ادائي سؤ ميل نه مين کان مٿي فضا ۾ ويو
ته ان وقت جي روس جي وزيراعظم خروشيف چيو ته
”اسين آسمان ۾ تمام مٿي ويا سين پر اسان کي ڪٿي به خدا
جو ڏس پتو نه مليو.“ معلوم ٿيو ته ساڍن ٽن هزار سالن ۾
انسان جي ذهنيت ۾ ڪا به تبديلي نه آئي آهي ۽ هن جي سوچ جي
انداز ۾ ڪو به فرق پيدا نه ٿيو آهي. ها بي ڳالهه آهي ته وڏ
۾ وڏا انهيءَ مقصد جي لاءِ فرعون هڏاوڃي عمارت ٺهرائي ٿي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سگهيو ۽ هي خلائي جهازن تي چڙهي فضا ۾ ويا ١٠ اها ٽيڪنالاجيءَ جي ترقي آهي باقي ذهني اعتبار کان ته ڪا به خاص ترقي نه ٿي آهي. ان لحاظ کان انسان اڄ به ساڳيءَ ٿي جاءِ تي آهي.

دهريا جهڙيءَ طرح پراڻي زماني ۾ هوندا هئا، اڄ به ته نا وڃن ٿا. ته وه ۽ گناه جا علمبردار جهڙيءَ طرح قديم ترين زماني ۾ هوندا هئا، اهي اڄ به موجود آهن. ساڳيءَ ريت حق کي سچاڻڻ ۽ مڃڻ وارا ۽ حق لاءِ ڪوششون ڪندڙ جهڙي طرح حضرت نوح عليه السلام جي وقت ۾ موجود هئا اڄوڪي زماني ۾ به موجود آهن - يعني نيڪي به ساڳي ٿي آهي، بدي به ساڳي ٿي آهي. انسان جي ذريعن ۽ وسيلن جي ترقيءَ سان ۽ ان جي علمي انڪشافات ۽ انهن کي زندگيءَ ۾ استعمال ڪرڻ جي سببان جيڪو هن کو فرق واقع ٿيو آهي ته اهو رڳو فني فرق آهي، اصلي، بنيادي ۽ جوهري ڪي فرق نه آهي.

گذريل گذ ڪ هي ڳالهه به سمجهڻ گهرجي ته هر دور جي ماڻهن ائين سمجهيو آهي ته سندن دور جي ترقي انساني ترقي جو آخري باب آهي پر تورا ته ڏينهن ٿي مس گذريا هوندا ته سندن دور پراڻو دور بڻجي چڪو هوندو ۽ ايندڙ دور وارا وري به

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سا ڳي غلط فهميءَ ۾ مبتلا ٿي ويا هوندا جنهن ۾ پهريون دور وارا مبتلا هئا. رکو گذريل صديءَ جي پڇاڙيءَ تائين اهڙا سائنسدان ۽ فلسفي موجود هئا جيڪي چوندا هئا ته ڪا به لوهي گاڏي يا ڪا به اهڙي شيءِ جيڪا هوا کان زياده ڳري هجي، ان جو هوا ۾ اڏامڻ ممڪن نه آهي. پر ڪي گهڙيون ته بيٺيون به نه گذريون جو ۱۹۱۱ ۽ ۱۹۱۲ ۾ اهائي لوهي گاڏي (هوائي جهاز) هوا ۾ اڏامڻ ۽ معلوم ٿيو ته اهي ماڻهو ته دقيانوسي هئا جيڪي ڏهه - پندرهن سال اڳ ائين سمجهندا هئا ته ائين ٿيڻ ممڪن نه آهي. فلسفي ۾ به اهائي حالت آهي. هن صديءَ جي شروعات ۾ جيڪو فلسفو هو اهو اڄ به آهي. سائنس ۾ به ساڳي ئي حالت آهي. هن صدي جي ابتدا ۾ سائنس جي جيڪا ڪيفيت هئي اها اڄ نه آهي، ساڳي طرح اخلاق جي اها حالت آهي جو انسان هن صديءَ جي شروعات تائين ايترو نه بگڙيو هو جيترو اڄ بگڙيل آهي.

سائنس جنهن جي ترقيءَ تي ايترو ناز ڪيو پيو وڃي اهائي ته آهي جيڪا انسان جي تباهيءَ جي لاءِ هر قسم جا نوان نوان هٿيار ايجاد ڪري رهي آهي. اهو نئون زمانو ئي ته آهي جيڪو انسان کي برباد ڪرڻ لاءِ اهڙيون تدبيرون سوچي رهيو آهي ته بجاءِ ان جي جو ماءُ ۽ پيءُ جي تعلق سان انسان پيدا

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٽين ۾ سائنسدانن سائنسي طريقي سان ”ٽيسٽ ٽيوب“ ۾ انسان پيدا ڪرڻ چاهين ٿا ۽ سندن خيال آهي ته اهڙي ريت اسين جهڙو انسان چاهيون، بنائي سگهون ٿا. سندن خيال آهي ته هڪ اهڙو وقت اچي سگهي ٿو جو جيئن ڪارخانيءَ مان پنهنجي پسند ۽ ضرورت جا ٿوال آرڊر تي تيار ڪرائي سگهجن ٿا تيئن فرمائش تي جهڙا ۽ جيترا انسان گهربل هجن، تيار ڪرائي فراهم ڪري سگهجن ٿا. هي سائنس جو حال آهي جنهن تي فخر ڪيو پيو وڃي ته هيءَ ته وڏي ترقيءَ واري شيءِ آهي ۽ هن انسان کي آسمان تي پهچائي ڇڏيو آهي حالانڪ حقيقت ۾ هن انسان کي جيترو مٿي چاڙهيو آهي اوترو ئي هيٺ به ڪيرائي ڇڏيو آهي. هن جيترو انسان جي ڀلائيءَ جو ڪم ڪيو آهي ان کان تمام گهڻو ان جي برائيءَ ۽ تباهيءَ جو ڪم ڪيو آهي.

ساڳيءَ طرح اچو ڪن فلسفن کي ڏسون ته انهن ۾ ڪهڙي عقل جي ڳالهه آهي؟ حقيقت ۾ اڳوڻي وقت جو جن انسان جنهن قسمن جي وهمن ۾ ورتل هو، ساڳئي قسم جا وهم اڄ به (جديد شڪل ۾) موجود آهن. انسان جي متعلق اڄڪلهه جي فلسفي سائنسدانن جو خيال آهي ته انسان بنيادي طور تي جانورن مان ئي ترقي ڪندو آيو آهي. ظاهر آهي ته جيڪو انسان پنهنجي متعلق ائين سمجهي ته منهن جا ابا ڏاڏا باندر يا گوريلا هئا ۽ آءٌ انهن جي ئي نسل مان ترقي ڪندو انسان جي موجوده

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شڪل ۾ هن مقام تي پهتو آهيان ته اهو يڪسان پنهنجي زندگيءَ جو پروگرام جانورن جي زندگيءَ ۾ ئي ڳوليندو ان ڪري اڄڪلهه جي سوشيلاجيءَ ۾ ايئن ئي ٿي رهيو آهي. جانورن جي زندگيءَ جو مطالعو ڪري معلوم ڪيو پيو وڃي ته فطرت ڇا آهي؟ پوءِ انهيءَ ئي فطرت مان انساني زندگيءَ جو قانون نافذ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي پئي وڃي. حالانڪ انسان جي فطرت ۽ جانورن جي فطرت ۾ زمين آسمان جو فرق آهي. هڪ پاسي اسلام آهي جيڪو انسان کي ٻڌائي ٿو ته ان کي زمين تي خدا پنهنجو خليفو بنائي موڪليو آهي. ٻئي پاسي موجوده زماني جو فلسفو ۽ سائنس آهي جيڪي انسان کي ٻڌائين ٿا ته اڙي تون ته جانورن جو اولاد آهين، انهيءَ مان ئي ترقي ڪندو آيو آهين ۽ بنيادي طور تي تو ۾ ۽ جانور ۾ ڪو به فرق نه آهي، سواءِ ان جي جو تنهنجو قد سڌو آهي ۽ تو کي اهڙا هٿ پير مليل آهن جن سان تون اهڙا ڪم ڪري سگهين ٿو جيڪي جانور نٿا ڪري سگهن. ان جو نتيجو اهو آهي جو اهو ئي فلسفو جيڪو ٻه هزار سال اڳ مزدڪ پيش ڪيو هو سو ئي اڄ پکڙي رهيو آهي. مزدڪ به زر، زمين ۽ زال ٽنهي شين کي سڀني انسانن لاءِ گڏيل قرار ڏنو هو. اڄ به اهائي ڪوشش پئي ڪئي وڃي ته ٽنهي شين کي گڏيل قرار ڏنو وڃي. عورت جي باري ۾

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مزدڪ جيڪو تصور پيش ڪيو هو، اڄ يورپ ۽ آمريڪا ۾ وري ڏسو ته اهو ئي تصور ساڳئي طرح موجود آهي. آمريڪا جا ماڻهو سمجهن ٿا ته بنيادي طور تي مرد ۽ عورت ۾ ڪو به فرق نه آهي. عورت جي ڌيءُ، پيڻ، ماءُ يا زال جي هئڻ سان ڪو به بنيادي فرق نٿو ٿئي. عورت بهرحال عورت ئي آهي ۽ مرد، جيڪڏهن چاهي ته ان سان هر صورت ۾ تعلقات رکي سگهي ٿو. اتي پيڻ ياءُ جاياڻ ۾ تعلقات ته ٿيندا پيا وجن پيءُ ۽ ڌيءُ جا تعلقات به ڪا نئين ڳالهه نه رهي آهي ۽ هاڻي ماءُ ۽ پٽ جي تعلقات تائين اچي نوبت پهتي آهي. جيڪڏهن اوهان اتي جي رسالن جو مطالعو ڪندا ته ڏسندا ته انهن ۾ ڪيترائي واقعا ماءُ پٽ جي تعلقات جي باري ۾ هوندا. انسان کي ايتري ذليل سطح تي پهچايو ويو آهي جو ڪڏهن ڪنهن شريف ماڻهوءَ جي ذهن ۾ ان جو تصور اچڻ به ممڪن ڪونه هو.

ان طرح ڪي ماڻهو ڪميونزم ۽ سوشلزم تي به ڏاڍو نازڪن ٿا ته مارڪس هن دور ۾ جيڪو فلسفو پيش ڪيو آهي اها ڪا وڏي ڳالهه آهي جيڪا اڳئين زماني جي ماڻهن کي نصيب نه هئي حالانڪ جيڪڏهن چانچيو وڃي ته اها ڪهڙي وڏي ڳالهه آهي جنهن تي ايترو ناز ڪيو پيو وڃي ته معلوم ٿيندو ته ڳالهه صرف ايتري آهي جو اڳ ۾ زمين، ڪارخانا ۽ پيداوار

جا ذريعا گهڻن ئي زميندارن، ڪارخانيدارن ۽ سرمايدارن جي هٿن ۾ هوندا هئا ۽ تقسيم جا ذريعا به گهڻن ئي هٿن ۾ هوندا هئا ۽ هاڻي ڪميونزم ۽ سوشلزم جي ذريعي اهي سمورا يون زمينون، سمورا ڪارخانا، سمورو واپار ۽ دولت پيدا ڪرڻ جا سمورا وسيلا سڀ جا سڀ چند ماڻهن جي هٿن ۾ اچي وڃن ٿا. اهي ئي چند ماڻهو ملڪ جا حڪمران، سموري دولت ۽ رزق جي سمورن وسيلن جا مالڪ ۽ انهي رزق کي ماڻهن تائين پهچائڻ جي اختيارات تي قابض بڻجي وڃن ٿا. انهن ئي چند ماڻهن جي مقابلي ۾، جن وٽ حڪومت به هوندي آهي ۽ رزق جا سمورا وسيلا به، ڪو به شخص سوچڻ جي همت به نٿو ڪري سگهي ڇاڪاڻ ته هن ڪو به شخص ڪا به اهڙي ڳالهه ڪري جنهن مان حڪمران ٽولي کي اهو شڪ پوي ته هي ماڻهو اسان جي نظريات جي خلاف آهي ته هاڻي اهڙين نه آهي ته انکي جيل موڪليو ويندو ويندو ته ان کي ماريو ويندو يا وري پاڳل خاني ۾ داخل ڪيو ويندو. ڪميونسٽ ۽ سوشلسٽ ملڪن ۾ ڪنهن به قسم جي انساني آزادي جو ڪو به تصور نه آهي ۽ سوشلزم ۽ ڪميونزم ۾ ان کان سواءِ ڪو به فرق نه آهي ته هڪڙو اهو ڪم زبردستي ڪرڻ گهري ٿو ته ٻئي جي دعويٰ آهي ته اسين جمهوريت جي ذريعي ائين ڪنداسين، ليڪن مقصد

ٻنهي جو ساڳيو آهي. اهو هيءَ ته پيداوار جي ذريعن کي حڪومت جي هٿ ۾ ڏنو وڃي. سمورا ماڻهو حڪومت جا نوڪر ٿيندا. ڪمائين ۽ حڪومت جيڪو به معاوضو کين ان پورهئي جو ڏئي ان تي راضي رهن. ظاهر آهي ته حڪومت رکو پوليس وارن کي نٿو چئجي. حڪومت انهن ماڻهن جو نالو آهي جيڪي مرڪز ۾ ويهي رٿائون ۽ منصوبا ٺاهيندا آهن ۽ اختيارات استعمال ڪندا آهن. سمورا اختيارات اهڙن ماڻهن جي هٿن ۾ اچڻ بعد بدترين قسم جي ڊڪٽيٽرشپ پيدا ٿي پوندي آهي. شيطان به وڏا وڏا فرعون ۽ نمرود پيدا ڪيا، ليڪن ڪميونزم ۽ سوشلزم موجوده دور ۾ جيڪي فرعون ۽ نمرود پيدا آهن، انهن جي اڳيان پراڻي زماني وارا فرعون نمرود ڪا شيءِ نه رهيا آهن.

ساڳيءَ ريت مغرب جي سرمايه دار ۽ لاديني جمهوري نظام جي علمبردارن ۽ انهن جي چيلن ۽ چمچن جمهوريت جي نالي ۾ خدا جي مخلوق تي جيڪي ظلم ڪيا آهن ۽ ماڻهن کي بيوقوف بنائڻ لاءِ جيڪي نيون نيون اٽڪلون ايجاد ڪيون آهن، انهن جو خواب به پراڻي زماني جا حڪمران نٿي ڏسي سگهيا.

هيءَ آهي هڪ هلڪڙي جهلڪ انهيءَ روشنيءَ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ترقي واري نئين زماني جي! انهيءَ مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته انسان جي حالت ۾ ڪو به فرق نه پيو آهي. جيڪڏهن ڪو فرق پيو آهي ته ان مان بچڙائي ۾ ته واڌارو ٿيو آهي، چڱائي ڪا به نه ٿي آهي. اصل ڳالهه هي آهي ته انسان جي فطرت هميشه کان هڪ ٿي رهي آهي ۽ قيامت تائين هڪ ئي رهندي. انهيءَ ئي فطرت جي مطابق دينِ فطرت يعني اسلام ٿي ان جي اصلاح ڪري سگهي ٿو ۽ ڪنهن به ٻيءَ تدبير جي ذريعي انسان جي اصلاح نٿي ٿي سگهي. اڄ کان هزارين سال اڳ جهڙيءَ ريت اسلام انسان جي اصلاح ٿي ڪئي ان طرح اڄ جي انسان جي به اهوئي اصلاح ڪري سگهي ٿو ۽ آئينده به هميشه ان جي ذريعي ئي اصلاح ممڪن ٿي سگهندي. پوءِ ٻيا ئي به اسلام ئي انساني زندگيءَ جو فطري نظام هو، اڄ به انهيءَ ئي نظام جي ذريعي ان جا مسئلا حل ٿي سگهن ٿا. ماڻهو پڇندا آهن ته ڇا اسلام هن زماني ۾ به هلي سگهي ٿو؟ آءٌ چوان ٿو ته هن زماني ۾ صرف اسلام ئي هلي سگهي ٿو، ٻيو ڪجهه به نظريو صحيح معنيٰ ۾ هن زماني ۾ هلي ئي نٿو سگهي. موجوده دور جي انسان کي صرف اسلام ئي مطمئن ڪري سگهي ٿو.

هن وقت ڪيفيت هيءَ آهي ته آمريڪا ۽ يورپ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جا ماڻهو پنهنجي دين يعني عيسائيت کان باغي بنجي
چڪا آهن. هي ماڻهو خدا ۽ آخرت جا منڪر ۽ چرچ
جا مخالف ٿي ويا آهن. انهيءَ صورتحال چرچن کي تقريبًا
ويران بنائي ڇڏيو آهي. گرجا گهرن وڪجي رهيون آهن. چرچن
جي معلمن ۽ پادرين جو ذهني توازن بگڙندو پيو وڃي ۽ هو
پاڳل خانن ۾ داخل ٿي رهيا آهن. جڏهن انهن پادرين کان پڇيو
وڃي ٿو ته اوهان جو ذهني توازن ڇو ٿو بگڙندو وڃي؟ ته
هو جواب ڏين ٿا ته: انڪري جو جنهن ڳالهه جي اسين تبليغ
ڪري رهيا آهيون پاڻ ان تي ايمان نٿا رکون. هي هڪ وڏو
تضاد ۽ تصادم آ (Conflict) آهي جيڪو اسان جي
ذهن ۾ بڻيا آهي ۽ انهيءَ اسان جو دماغ خراب ڪري ڇڏيو آهي.
ليڪن ساڳي يورپ ۽ آمريڪا ۾ جڏهن اسلام جي متعلق
صحيح تعليم پهچي ٿي ته ماڻهو اڳتي وڌي ان کي قبول ڪري
رهيا آهن، جيتوڻيڪ انهن جي اندر ۾ اسلام جي متعلق
تاريخي تعصبات موجود آهن. صليبي جنگين جي زماني ۾ اسلام
جي خلاف، نبي صلي الله عليه وسلم جن ۽ قرآن مجيد جي خلاف ۽
مسلمانن جي خلاف جيڪا زبردست نفرت پادرين عيسائي
دنيا ۾ پکيڙي هئي ان جا اثرات اڄ تائين موجود آهن. انهيءَ
سبب جي ڪري جڏهن يورپ ۽ آمريڪا جا ماڻهو پنهنجي دين

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪان بيزار ٿي ڪنهن ٻئي دين جي تلاش ۾ نڪرن ٿا ته هو ٻڌ ڌرم جو مطالعو ڪن ٿا، هندو ڌرم جو مطالعو ڪن ٿا ۽ ان طرح ٻين مذهبن جو مطالعو ڪن ٿا، جڏهن هو انهن سڀني کان غير مطمئن ٿين ٿا ۽ ڪٿان به روشني نه ٿي ملي ته آخر ۾ اسلام جو مطالعو ڪن ٿا ۽ اسلام کي مسخري ڪري وٺي ٿو، ته اڄ به اسلام جي دليلن ۾ طاقت آهي، مسلمان جيڪڏهن انهن کي ڪٽي اٿن، انهن کي پڪيڙين، انهن کي دنيا جي سامهون آڻين، ته اسلام انهن سڀني تي غالب اچي سگهي ٿو. اسلام جي مقابلي ۾ اڄ ڪو به اهڙو فلسفو يا نظريو نٿو آڻي سگهجي، جيڪو علمي حيثيت سان ان جي مقابلي ۾ بيهي سگهي. مسلمان جيڪڏهن پاڻ پنهنجي شعور ۽ ايمان ۾ پختا اسلامي اخلاق ۽ ڪردار سان ڀرپور ۽ پنهنجي ملڪن ۾ اسلامي نظام کي عملاً قائم ڪرڻ وارا هجن ته جيڪي اسلام طوفان وانگر سڄي دنيا ۾ پکڙي وڃي. دنيا جي ڪا به طاقت ان کي غالب ٿيڻ کان نٿي روڪي سگهي. دنيا آخر اهو مڃڻ لاءِ مجبور ٿي ويندي ته واقعي حق اهو ئي آهي ۽ ان کان سواءِ حق ٿي سگهي به نه آهي ۽ جيڪڏهن انسان جي ڀلائي آهي ته انهيءَ حق جي اندر آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڀٽائي پرنٽنگ پريس لطيف آباد نمبر ٢

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com